

Hacı NƏRİMANOĞLU

**ZƏNGƏZUR VƏ QARABAĞDA
ERMƏNİLƏRİN TÖRƏTDİKLƏRİ
QƏTLİAMLAR OSMANLI-TÜRKİYƏ
MƏNBƏLƏRİNDƏ**

Bakı-2014

Ön Söz:

Azay Quliyev

Milli Məclisin üzvü, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının sədri, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

Elmi Redaktor:

Cəbi Bəhrəmov

A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi işlər üzrə direktor müavini, tarix üzrə fəlsəfə doktoru,

Məsləhətçi:

Vəli Əliyev

“Zəngəzur” Cəmiyyətləri Birliyi Ağsaqqallar Şurasının sədri, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Ümumi tarix kafedrasının müdiri, AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Hacı Nərimanoğlu

Zəngəzur və Qarabağda Ermənilərin Törətdikləri Qətliaamlar Osmanlı-Türkiyə Mənbələrində. Bakı, “QHT Nəşriyyatı” mətbəəsi, 2014, 88 səh.

Kitab Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının maliyyə dəstəyi ilə “Zəngəzur” Cəmiyyətləri Birliyi tərəfindən “Ermənilərin Zəngəzur və Qarabağda törətdikləri soyqırma dair Osmanlı-Türkiyə arxivlərində saxlanan materialların tədqiqi, toplanması, dərci, Türkiyə və Azərbaycanda mövzu ilə bağlı tədbirlərin təşkili” layihəsi çərçivəsində nəşr edilir.

Elmi redaktordan:

Kitabda əsrlərlə Azərbaycanın bir parçası olmuş, Qarabağın, Zəngəzur mahalının qəlbimizdə sağalmaz yaraya çevrilmiş nisgilli keçmişi, ağırli faciələri yada salınır, bu hadisələrin Osmanlı-Türkiyə arxivlərində qorunub saxlanan yazılı izlərini günümüzədək yaşadan çox ayda sənəd təqdim edilir. Taleyin acı hökmü ilə bu torpaqlardan baş götürüb qardaş Anadolu torpaqlarına köç etməyə məcbur qalan insanlara ağır durumda olan Osmanlı dövlətində göstərilən qardaşlıq köməyi, ürəkləri riqqətə gətirən qayğı xatırlanır. XX əsrin əvəllərində Qarabağ, Zəngəzur ellərində törədilən qətlialmlara rəvac verən tarixi, hərbi-siyasi vəziyyət şərh edilir, Türkiyə-Azərbaycan qardaşlığının nə qədər etibarlı dayaqlara söykəndiyi çoxsaylı faktların dili ilə ortaya qoyulur, XX əsrin əvvəlində və sonunda Anadolu və Qafqazda baş verən olayların vahid güc mərkəzlərindən idarə edilən eyni bir planın tərkib hissəsi olduğu dəlillərlə, konkret sənədlərlə diqqətə çatdırılır, paralellər aparılır, oxucu mühakiməsinə, düşüncəsinə xeyli suallar da ünvanlanır. Arxiv materiallarının Anadolu türkcəsindən çevirməsiz verilməsi türk dilli oxucuların da bu materiallardan yararlanmasına, məlumatlandırılmasına imkan verir.

Türkiyə mənbələrinə, arxiv sənədlərinə istinadla qələmə alınan materialların bir çoxu Azərbaycan oxucusuna ilk dəfə bu kitabda çatdırılır.

22 ildən çoxdur bütünlüklə erməni işğalında qalan Zəngəzur ellərinə qayıdış həsrəti ilə yaşayanlarla bərabər, bu kitabın qəlbində Vətən, Azərbaycan, Türkiyə sevgisi daşıyan hər kəs üçün maraqlı olacağına inanırıq.

Ön Söz

Zəngəzur, Qarabağ dərdi hər bir azərbaycanlının sızlayan yarasıdır. Xarici havadarlarının fəal hərbi-siyasi dəstəyi ilə erməni millətçilərinin ötən əsrin əvvəllərində bu bölgələrdə törətdiyi qanlı qırğınlar bəşər tarixinin qara səhifəsidir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” 26 mart 1998-ci il tarixli 690 nömrəli Fərmanından sonra aşkara çıxan arxiv sənədləri, araşdırma və tədqiqatların nəticələri bir daha XX əsrin əvvəllərində Qarabağ, Zəngəzur faciələrinin miqyasını göstərmiş oldu, Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra xalqımızın tarixi keçmişinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq imkanı əldə edildi, uzun illər gizli saxlanılan, üzərinə qadağa qoyulmuş həqiqətlər açıldı, təhrif edilmiş hadisələr özünün əsl qiymətini aldı.

Dövlət müstəqilliyimizin bərpasından sonra çox sayda kitablar yazılıb, elmi-tədqiqat işləri aparılıb, ancaq yenə də xalqımıza qarşı ermənilərin törətdikləri vəhşiliyin yeni-yeni izləri, sübutları üstü açılmamış sənədlərdə hələ də qalmaqdadır. Osmanlı İmperiyasının son illərində, Birinci dünya savaşının davam etdiyi illərdə erməni millətçi silahlı dəstələrinin Anadolu ilə birlikdə İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ və Zəngəzurdə günahsız müsəlman türklərə qarşı törətdikləri amansızlıqlardan bəhs edən xeyli sənədlər Türkiyə arxivlərində bu gün də durur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının maliyyə yardımı ilə “Zəngəzur” Cəmiyyətləri Birliyinin həyata keçirdiyi layihə çərçivəsində görülmüş işlər, həyata keçirilən tədbirlər, eləcə də bu kitabın nəşri ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin bu vəsiyyətinin yerinə yetirilməsinə layiqli töhfədir: **“Bundan sonra da elə əsərlər yaranmalıdır ki, o əsərlər Ermənistanda yerləşən həmin torpaqların Azərbaycana məxsus olmasını daim, ardıcıl surətdə sübut etsin. Biz bunu etməliyik. Biz gələcək nəsillər üçün yol açmalıyıq.”**

Adından göründüyü kimi, bu kitabda ermənilərin Qarabağ və Zəngəzurdə törətdiyi qırğınların miqyası Osmanlıda və onun varisi Türkiyənin arxivlərindən, mənbələrindən əldə olunan sənədlərin dili ilə göstərilir. Bir daha iki xalqın könül birliyinin, qardaşlığının çətin sınaqlardan keçdiyi bu sənədlərdə bir daha aydın görünür. Dünya gücləri ilə üz-büz savaşa cəlb edilən, torpaqları işğal edilən, dörd yanda ölüm-

dirim davası aparan Osmanlı dövləti, bütün mövcud çətinliklərə baxmayaraq, yenə də Qafqazda yaşayan müsəlman türklərə hərbi, əsgəri, maddi, mədəni, siyasi dəstəyini dayandırır.

Ötən əsrin əvvəllərində doğma yurd-yuvalarından deportasiya edilən azərbaycanlıların bir hissəsi baş götürüb qardaş Anadolu torpaqlarına mühacirət etməyə məcbur qalır. O dövrün sənədlərində, çoxsaylı mənbələrdə Osmanlı İmperatorluğunun, onun vilayətlərdəki yetkili şəxslərinin, dövlət orqanlarının mühacir, köçkün azəri türklərinin Anadolu torpaqlarına gəlişinə, keçişinə heç bir qadağa, məhdudiyyət qoyulmadığı aşkar görünür, əksinə onların məskunlaşması üçün dövlət səviyyəsində imkan dairəsində hər cür yardım edildiyi məlum olur.

Mənim yaxından tanıdığım, “Zəngəzur” Cəmiyyətləri Birliyinin sədri Hacı Nərimanoğlunun müəlifliyi olduğu bu kitab elmi tarixi araşdırmaların, həm də Azərbaycan, Zəngəzur, Qarabağ, Türkiyə sevgisinin, tədqiqatçılığa marağın, məsuliyyət hissəsinin, əməyin bəhrəsidir. Hacınin bundan əvvəlki “Turan Aşıqları”, “Zəngəzurdə doğuldular, Anadoluda əbədiyyətə qovuşdular” kitablarında da bu münasibəti hiss etmişəm. O, həmişə Zəngəzurun tarixi keçmişi ilə bağlı yeni mənbələrin, arxiv materiallarının üzə çıxmasına, cəmiyyətə çatdırılmasına səy göstərir, yenilikləri axtarır, tapır, oxuculara çatdırır. Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının maliyyə dəstəyi ilə yaradılan www.zengezur.com analitik informasiya saytı da bu cəhətdən fəal iş aparır, Azərbaycan həqiqətlərinin öyrənilib yayılmasına müsbət töhfələr verir.

Saxta “erməni genosidi” iddialarının 2015-ci ildə 100 illiyini əldə dəstəvuz edən ermənilərin bütün dünyada daha böyük səs-küylə, vaxt və pul ilə təbliğat apardıqları indidən görünür. Bu ərəfədə erməni ideoloqlarının, onların siyasi havadarlarının Türkiyəyə qarşı basqıları daha da güclənməkdədir. Heç şübhə yoxdur ki, 22 ildir torpaqlarının 20 faizdən çoxu yağı tapdağında qalan Azərbaycan buna laqeyd qala bilməz, Türkiyəyə dəyən zərbə həm də Azərbaycana dəyir. Ona görə də belə tarixi faktlara, arxiv sənədlərinə əsaslanan elmi-tədqiqat xarakterli kitabların yazılıb yayılması çox gərəklidir, təqdirəlayiqdir, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası da bu cür layihələri maliyyələşdirməsini çox əhəmiyyətli hesab edir. Türkiyə və Azərbaycanın QHT-ləri də əlbir olub birgə tədbirlərlə bütün dünyada bu təbliğatların yalan və iftira olduğunu sənədlərlə, faktlarla sübut etməyə çalışmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin bu sözləri əzəli torpaqlarımız olan Qarabağ, Zəngəzurla bağlı dövlətimizin siyasətini, problemin mahiyyətini, qarşıda duran vəzifələri də olduqca düzgün dəyərləndirir: **“Tarix tarixdir. 1978-ci ildə Qarabağda məskunlaşmalarının 150 illiyini qeyd edən ermənilər yaxşı bilirlər ki, onlar bu torpaqlara qonaq kimi gəlmişlər. Nəinki Dağlıq Qarabağ, bugünkü Ermənistan tarixi Azərbaycan torpaqlarında formalaşıbdır. İrəvan xanlığı, Zəngəzur mahalı bizim tarixi ərazimizdir. Xəritəyə baxsaq görərik ki, vaxtilə Zəngəzuru Azərbaycandan ayıraraq Ermənistanla vermək nəticəsində böyük türk dünyası coğrafi cəhətdən parçalandı. Yəni, Zəngəzurun Ermənistanla verilməsinin çox böyük mənfi mənası var idi. Hər bir azərbaycanlı, hər bir vətəndaş, hər bir uşaq öz tarixini bilməlidir. Bilinməlidir ki, bu bölgələr tarixi Azərbaycan torpaqlarıdır.”**

Dövlətimizin başçısı 2014-cü il aprelin 8-də Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə nitqində tarixi ədalətsizliyin bərpa ediləcəyinə inamını da ifadə etmişdir: **“Xalqımıza qarşı ədalətsizlik də edilmişdir. Çünki Azərbaycanın əzəli torpağı olan Zəngəzuru Azərbaycandan ayıraraq Ermənistanla vermişdilər. Bu, böyük ədalətsizlik idi. Çünki Zəngəzur tarixi, əzəli Azərbaycan torpağıdır. Zəngəzurun o vaxtkı əhalisinin mütləq əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. Zəngəzurun bütün yaşayış məntəqələrinin adları Azərbaycan adları idi. Ona görə, bu qərarın qəbul edilməsində Azərbaycan xalqına qarşı ədalətsizlik və qərəz əsas rol oynamışdır. Eyni zamanda, bu qərarla Azərbaycan coğrafi baxımdan iki yerə bölünürdü. Eyni zamanda, böyük türk dünyası iki yerə bölünürdü. Bu, ədalətsizlikdir, bu, sağalmayan yaradır. Ancaq mən tam əminəm ki, vaxt gələcək və biz azərbaycanlılar bütün tarixi torpaqlarımıza qayıdacağıq.”**

Biz də o günə inanırıq!

Azay Quliyev

Milli Məclisin üzvü, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının sədri,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

Qafqazın və Anadolunun bətnindəki yara

Çar I Pyotrın vəsiyyəti: "...Rusiya yalnız o zaman dünyəvi dövlət adlana bilər ki, Asiya və Avropanın xəzinələrinin açarı olan İstanbul onun paytaxtı olsun. Boş yerə vaxt itirmək olmaz. İstanbulu ələ keçirmək lazımdır...İstanbulu sahib olan çar, dünyanın da sahibi olacaq... ..Bu məqsədə çatmaq üçün hər zaman Osmanlı imperiyası ilə İran arasında nifaq salmaq lazımdır. Bu işdə sünni və şiələr arasındakı mübahisə əla vasitə ola bilər. Türkiyə və İran arasındakı tarazlığı elə pozmaq lazımdır ki, onlar ortaq dil tapa bilməsinlər... ..Erməniləri və əgər varsa başqa xristianları Gilana və Mazandarana köçürmək, müsəlmanları isə onlar bilmədən tədricən azaltmaq lazımdır... ..Nə İrana, nə də Osmanlılara Avropa xalqları ilə əlaqəyə girməyə imkan verilməməlidir. Əgər bu ölkələrin müsəlmanları qayğıdan azad olub öz hüquqlarını bilsələr, bu bizim üçün böyük zərbə olacaq...Ona görə də vaxt itirmədən siz Qafqazı işğal etməlisiniz..." 1725-ci il.

1829-cu il oktyabrın 10-da Paskeviç imperator I Nikolaya raport yazmışdı: **"Bayaziddə 2 min erməni bizim əsgərlərin cərgəsində vuruşmuşdular, Ərzurumda xristian əhalisinin böyük hissəsi bizim dini bayramı qeyd etmişlər; Qarsda ermənilərdən ibarət 800 nəfərlik könüllü batalyon təşkil edilmişdi, onların ailələrindən - 10 min nəfərinin başının üstünü labüd təhlükə almışdır. Bu bədbəxt qurbanlara diqqətinizi yönəldin, Rusiyaya göstərdikləri məhəbbətə görə Osmanlıların onlardan qisas almasına yol verməyin. Ona görə də cəsarət edib Əlahəzrət imperatordan mənə bu ailələri Gürcüstan və Erməni vilayətlərində yerləşdirmək ixtiyarını verməsini xahiş edirəm.**

Zənnimcə, köçürülən hər bir ailəyə orta hesabla 50 gümüş rubl kifayət edəcəkdir".

Xatırladaq ki, İvan Paskeviç Fyodoroviç (1782-1856) Ukrayna mənşəli rus sərkərdəsi, 1817-1819-cu illərdə I Nikolayın xidmət yoldaşı və onun ən çox etibar etdiyi şəxslərdən biri idi. I Nikolayın hakimiyyəti dövründə Cənubi Qafqazın işğalı və Təbrizin tutulmasına rəhbərlik etmiş və bu xidmətlərinə görə ona İrəvan qrafı titulu verilmişdi. Paskeviç Rusia tərəfindən Azərbaycanın taleyini həll edən Türkmənçay müqaviləsinə də imza atmışdı.

Noyabrın 18-də hərbi nazir Çernişev Paskeviçə cavab göndərir ki, imperator onun təklifini bəyənmişdir. Bundan sonra Paskeviç dərhal əməli fəaliyyətə keçir.

N. N. Şavrov Rusiyanın Zaqafqaziyadakı müstəmləkəçilik siyasəti haqqında yazır: **«Biz müstəmləkəçilik fəaliyyətimizə Zaqafqaziyada rusların deyil, bizə yad olan xalqların yerləşdirilməsindən başladıq... 1826-28-ci illər müharibəsinin qurtarmasından sonrakı iki il ərzində 1828-ci ildən 1830-cu ilədək Zaqafqaziyaya 40 min İran və 84 min Türkiyə erməniləri köçürmüş və onları Yelizavetpol (Gəncə) və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı dövlət torpaqlarında yerləşdirmişdik ki, orada erməni əhalisi cüzi idi.»** Ermənilərin indiki Ermənistan ərazisinə axını 1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra bir daha güclənmişdi. 90-cı illərdə Türkiyədə baş verən erməni üsyanları nəticəsində 400 minə yaxın erməni yenə də Qafqaza köçüb gəlmişdi.

N. Şavrov qeyd edir ki, 20-ci əsrin əvvəlində Zaqafqaziyada yaşayan 1300000 ermənidən bir milyonu yerli əhali deyil, rusların vasitəsilə məskunlaşdırılmışdı.

Daha sonralar, Sovet hakimiyyəti illərində xarici ölkələrdə yaşayan 100 mindən artıq erməni Ermənistana köçüb gəlmişdi.

Bütün qeyd edilənlərdən o nəticəyə gəlmək olar ki, indiki Ermənistanda yaşayan ermənilərin sələflərinin demək olar ki, əksəriyyəti vaxtilə Cənubi Azərbaycandan və sonralar Türkiyədən, son dövrlərdə isə xarici ölkələrdən - əsasən Suriyadan,

Yunanıstandan, Livandan, Bolqarıstandan, Rumıniyadan köçüb gələnlərdən ibarətdir.

Göründüyü kimi, ruslarla ermənilərin Osmanlı əleyhinə hərbi birliyin kökü XIX əsrin əvvəllərinə gedir.

Tarixçi alimlər Fazıl Qaraoğlu “Ermənilər və həqiqətlər” (I-VI cild) və İ.Musayev “Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921)” əsərlərində bu məsələləri dərinlən araşdırmışlar. Bu bölümdə hər iki alimin adı çəkilən kitablarının elektron versiyalarından iqtibaslar verilmişdir.

Osmanlı imperatoru 1895-ci ilin mart-aprelində Fransa, Böyük Britaniya və Rusiyanın İstanbuldakı səfirlərinin Ermənistandakı islahatlara dair memorandumu, “Türkiyə Ermənistanında” rus və avropalı məmurların müşahidəçiliyi altında islahatlar aparılmasına dair dekreti imzalamaq, yazılı öhdəliklər götürmək məcburiyyətində qalmışdı. Birinci Dünya savaşı ərəfəsində Rusiya, Fransa, İngiltərənin ciddi təzyiqləri və erməni kilsəsinin aktiv fəaliyyəti sayəsində (Eçmiəzdin katalikosu Poqos Nubar bu məqsədlə Avropanın əksər paytaxtlarında görüşlər keçirmiş, “zavallı xristian ermənilərin dözülməz vəziyyətini, məzlum erməni xalqının arzularını izhar etmişdi) gücü, təqəti tükənməkdə olan Osmanlıda ermənilər açıq və gizli şəkildə silahlanmağa, döyüşə hazır qüvvələr qurmağa və vahid mərkəzdə təşkilatlanmağa nail olmuşdu.

Rusiya xarici işlər naziri Sazonov erməni məsələsi ilə şəxsən fəal məşğul idi, özü avropalı həmkarları ilə yazışırdı, hətta, Osmanlıda ermənilərə muxtariyyət verilməsinə maraq göstərməyən Almaniyanın da razılığını almışdı.

İyun 1913-cü ildə Rusiya tərəfindən hazırlanmış 30 müddəalıq Layihə 6 vilayətdən- Ərzurum, Van, Bitlis, Diyarbəkir, Xarput, Sivasdan ibarət erməni vilayəti yaradılmasını, bu vilayətin idarəedicişinin də beş il müddətinə xristian avropalı olmasını, bütün idarəedici funksiyaların ona verilməsini təklif etmişdi. Rusiya itaətindəki “Türkiyə Ermənistanı”nın Mersin limanı ilə dənizə

çıxışı da olmalı və bu muxtar vilayəti Rusiyanın müstəmləkəsinə çevrilməli idi

Osmanlı dövləti Vilsonun ümumi sülh prinsiplərinə inanaraq, digər bəzi dövlətlər kimi müttəfiq dövlətlərə sülh təklif etdi və 30 oktyabr 1918-ci ildə "Mondros sülh müqaviləsi" imzalandı. Vilsonun sülh prinsiplərinin Osmanlı dövlətinə aid 12-ci maddəsi belə idi:

"Türklərə aid olan kəsindən Osmanlı dövlətinin hakimiyyəti altında olan digər xalqların da həyatlarından əmin olaraq müstəqil bir üsulla inkişaf etmələri təminat altına alınmalı və Çanaqqala bütün millətlərin ticarət gəmilərinə açıq olmalıdır."

Ermənilərə və Ermənistana aid maddələr bunlar idi:

Maddə 4. Müttəfiqlərin əsirləri, bütün erməni əsirləri İstanbulda toplanaraq qeyd-şərtsiz müttəfiqlərə təslim olunacaqlar.

Maddə 11. İranın şimalı-qərbində və Qafqazda olan türk qüvvələri geri çəkiləcəklər.

Maddə 24. Ermənistanın bir bölgəsində qarışıqlıq olduğunda müttəfiqlər bu bölgənin bir qismini işğal etməyə ixtiyar sahibidirlər."

Daha əvvəl İstanbulla gələn erməni heyəti Qafqaza döndü. Onların arasında Axaronyan sülh konfransında hazır olmaq üçün bir fransız zirehlisi ilə Parisə tərəf hərəkət etdi. Rəsmi ağızlardan "800.000 erməni öldürüldü" deyilən, ancaq heç bir rəsmi qeydlərə əsaslanmayan, sadəcə Osmanlı dövlətinin idarə və hökumətini tənqid edib qaralamaq üçün ifadə edilən bu rəqəm sülh konfransında Osmanlı dövlətinin əleyhində istifadə edilmişdir.

Müttəfiq dövlətlər ABŞ Prezidenti Vilsona Ermənistan mandatını qəbul etməsini və erməni - Osmanlı sərhəddini cızmasını təklif etmişdilər. Amerika dövlətinin rəhbəri mandatı qəbul etməmiş, fəqət sərhəddi cızmışdı. Mondros müzarikəsindən sonra ümumi müharibənin qaydalarına uyaraq, Osmanlı-rus sərhəddinin xaricində qalan müsəlmanlar qorumasız qalınca, ermənilər yenə qırğına başladılar. Müsəlmanlara qarşı törədilən qırğınlar isə Avropa və Amerika mətbuatında ermənilərə təzyiq olunduğu kimi təbliğ edildi.

Qaçdıqları, gizləndikləri yerlərdən dönən erməni komitəçilərinin türklərin milli şərəf və ləyaqətlərini yaralayan hərəkətləri, xüsusilə də erməni birliklərinin və çətlərinin ingilislərin yardımıyla şərq bölgələrində törətdikləri qeyri-insani qırğınlar və qətlamlar həddi aşmış, faciəvi bir hal almışdı.

10 avqust 1920-ci ildə "Sevr müqaviləsi" İstanbul hökuməti tərəfindən imzalandı. Bu müqavilənin ermənilərə aid bəzi maddələri belədir:

Maddə 88. Türkiyə Osmanlı dövləti Ermənistanı müttəfiq dövlətlər kimi hürr və müstəqil bir dövlət olaraq tanıyacağını bildirir.

Maddə 89. Osmanlı dövləti ilə Ermənistan və müqaviləni imzalayan digər dövlətlər Ərzurum, Trabzon, Van və Bitlis vilayətlərində Osmanlı dövləti ilə Ermənistan arasındakı sərhədin təyini ABŞ Prezidentinin hakimiyyətinə buraxılır...

Maddə 92. Ermənistanın Azərbaycan və Gürcüstan ilə olan sərhəddi əlaqəli dövlətlər tərəfindən anlaşıaraq təyin ediləcəkdir. 89-cu maddədə açıqlanan qərar qəbul edildikdən sonra əlaqəli dövlətlər sərhədlərinin təsbitini bacara bilmədikləri təqdirdə, bu sərhəd müttəfiq böyük dövlətlər tərəfindən təyin ediləcək və bunun ərazi üzərində tətbiqi özlərinə aid olacaqdır.

Əslində Osmanlı dövləti bu müqaviləni imzalamaqla, Türkiyənin edam hökmünü və məhv edilmə qərarını imzalamışdı. Fəqət ABŞ Prezidenti Vilsonun bu mövzuda qərar vermək üçün general Harbordu Anadoluya göndərməsi vəziyyəti dəyişdirmişdi. Çünki Ermənistan mandatı mövzusunun incələnməsi üçün 1 avqust 1919-cu ildə Anadoluya göndərilən Harbordan Şərqi Anadoluda və Qafqazda tədqiqatlar aparıb oktyabr ayında yurduna dönərək Vilsona təqdim etdiyi təsbitləri o vaxta qədər Vilsona təqdim edilən məlumatlardan olduqca fərqli idi. "Yola çıxarkən, həqiqətən, bir Ermənistan və qətlamlar görəcəyimizi zənn etmişdik"- deyən general Harbord heyətinin aparmış olduğu araşdırmalar nəticəsində bu bölgədə heç bir zaman və heç bir şəkildə erməni çoxluğunun olmadığına şahid olmuşdu. Harbordan rəhbərlik etdiyi heyət apardığı araşdırmalar nəticəsində türklərlə ermənilərin xarici ölkələrin təsiri olmadan yüzlərcə illər bir yerdə sülh və

təhlükəsizlik içərisində yaşamış olmalarına inanmışdı. Bundan əlavə, general Harbordun rəhbərlik etdiyi heyətin nümayəndələri türklərin ermənilərə qarşı hər hansı bir şəkildə soyqırım hazırlığında olmadıqlarını da öz gözlərilə görmüşdülər. Türk birliklərinin Rusiya sərhədində toplanmış olmalarına və Ərzurum ətrafında sivil xalqın ermənilərə qarşı hücumu hazırlanmaqda olduqlarına dair ən kiçik bir dəlilə rastlanmadığı Vilsona verilən raportda qeyd edilmişdi. Əksinə, sərhəd bölgəsindəki türklərə sərhəddi aşmamaları üçün çox qatı əmrlər verilmiş olub, buna qarşılıq Türkiyəyə dönmək istəyən ermənilərin Türkiyə ermənisi olduqlarını isbat etmək şərtilə Türkiyəyə girişlərinin sərbəst buraxıldığı öyrənilmişdi. Heyət nümayəndələri Türkiyəyə geri dönmə ermənilərin həyatlarının təhlükədə olduğunu düşündürəcək heç bir hadisə ilə qarşılaşmamışdılar. Ərzurumun başdan-başa türk memarlığının xüsusiyyətlərini daşması, yüz illərdir buraya türklərin hakim olduqlarını isbat edərkən, qəbristanlıqların müsəlmanlara aid qisminin çoxluğu və Ərzurum Valisinin "Ərzurumun ölüsü də türk, dirisi də"- deməsi çoxluğun kimdə olduğuna heç bir şübhə yeri buraxmamışdır. Heyət nümayəndələrində türklərin ermənilər tərəfindən çox pis davranışlara məruz qaldıqları inamı da qətiləşmişdi. Ermənilərin birlikdə yaşadıkları xalqa özlərini sevdirmədiklərini qeyd edən Harbord buralarda keçmişdən bəri yaşamaqda olan ermənilərin vəziyyətinin, zənn edildiyinin əksinə, pis olmadığını, hətta mülklərindən, yoxluqlarında belə kirayə pulu aldıklarını bildirmişdi.

1920-ci ilin mayında Ermənistanda bolşevik hərəkatı baş verdi və parlamentar hökuməti devrilərək diktatorluq idarəsi quruldu. Ermənilər Oltuda qurulmuş yeni türk idarəçilərinə qarşı hücumu keçdilər. 7 iyul 1920-ci ildə Türkiyənin Xarici İşlər Nazirliyinin verdiyi xəbərdarlıqla əks hücumu keçildi. Səfərbərlik elanından 3,5 ay sonra Kötek və Bardız bölgələrində gedən şiddətli döyüşlər nəticəsində bu bölgələr geri alındı. Hücumunu gücləndirən türk birlikləri 29 sentyabrda Sarıqamış, 30 sentyabrda isə Məndərəkəki ələ keçirdi. 30 oktyabr ayında Qars, 7 noyabrda Arpaçaydan

Gümrüyədək olan bölgə türk orduları tərəfindən zəbt edildi. Yaranmış vəziyyəti görən ermənilər atəşi kəsərək sülhün bağlanması üçün türk ordusunun rəhbərlərinə müraciət etdilər. Ermənilərin müraciətini qəbul edən türk tərəfi 8 noyabrda öz şərtlərini ermənilərə bildirdi. Parisdəki erməni təşkilatı digər dövlətlərin iştirakını istədilsə də, onların bu təşəbbüsləri bir nəticə vermədi və erməni tərəfdarları olan xarici dövlətlər bu müqavilənin imzalanmasında iştirak edə bilmədilər. Ermənilər türk tərəfinin tələblərini qəbul etmək məcburiyyətində qaldılar və 2-3 dekabr gecəsi "Gümrü müqaviləsi" imzalandı. Bu müqavilənin imzalanmasında Türkiyə dövlətini Şərq cəbhəsinin komandanı Kazım Qarabəkir paşa, Ərzurum Valisi Həmid bəy, Ərzurum Millət Vəkili Süleyman Nəcati bəy, Ermənistan tərəfini isə, keçmiş Baş Nazir Aleksandr Hadisyan, Maliyyə Naziri Avram Külhandanyan, Daxili İşlər Naziri Stepan Qurqanyan təmsil etmişlər.

"Gümrü müqaviləsi" 18 maddədən ibarətdir. Bu müqavilənin önəmli maddələri qısaca olaraq belədir:

Maddə 1. Türkiyə ilə Ermənistan Respublikası arasındakı müharibə vəziyyətinə son verilmişdir.

Maddə 2. Türkiyə ilə Ermənistan arasındakı sərhəd Araz çayı, Arpaçayı, Qaracan dərəsi, Tikninin və Qımlının şərq, Qızıldaş və Böyük Ağbaba dağı ilə müəyyən edilir...

Maddə 3. Yuxarıdakı maddədə gətirilən və hüquqi, tarixi və sosial baxımından Türkiyənin üstünlüyünün ayırd edilmədiyi ərazilərə Osmanlı hökuməti zamanında köçən ermənilər istəsələr üç il müddətində geri dönə bilərlər...

Maddə 4. İmperialist dövlətlərin təsir və təhrik etməsinə imkan verməmək şərtlə, Ermənistan Respublikası, daxili səssizlik və intizamı qorumaq məqsədilə sərhədlərində müəyyən nisbətdə jandarma qüvvələri yerləşdirə biləcəkdir

Maddə 5. Bu vəziyyətdən Yerevandakı türk təmsilçilərinin hər zaman xəbəri olacaqdır.

Maddə 6. Müharibə zamanı düşmən ordularına qatılaraq, Osmanlı hökumətinə qarşı silahlanıb işğal təşəbbüsündə olanlardan başqa köçərilərin keçmiş yurdlarına dönərək ən mədəni ölkələrdəki

azlıqlar kimi bütün hüquqi haqlardan faydalanmaları təminat altına alınır. Fəqət bu insanlar bu dönüşü bir il ərzində həyata keçirməzlərsə, heç bir şikayətə haqları yoxdur.

Maddə 10. Ermənistan hökuməti Türkiyə Böyük Millət Məclisinin qətiyyətlə qəbul etmədiyi "Sevr müqaviləsi"ni bütünlüklə yox saydığını elan edir.

Maddə 14. Ermənistan Respublikası hər hansı bir dövlətlə bağlanmış, lakin Türkiyənin faydalarına zidd olan bütün müqavilələri yox sayar.

Hadisyan "Gümrü müqaviləsi"nin imzalanmasını kədər içərisində belə açıqlamışdır: "1920-ci ildə baş verən bütün rəzalətlərə daşnaksutyun komitəsi səbəb olmuşdur. Ətrafımızda olan dövlətlər də Ermənistanı tərک edincə Türkiyə bundan faydalandı..."

Ermənistan Respublikasının müstəqilliyini qaldırıb Sovet İttifaqı Respublikalarından birinin vəziyyətinə gətirilincə, 16 mart 1921-ci ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisi və SSRİ arasında bağlanan müqavilə ilə "Gümrü müqaviləsi" yeniləndi, Qars və ətrafı Türkiyə sərhədləri içərisinə alındı.

13 oktyabr 1921-ci ildə yenə SSRİ ilə "Qars müqaviləsi" imzalandı. Bu müqavilə ilə 29 aydan bəri davam edən Şərq cəbhəsindəki müharibə hər şeyi ilə sona çatdı.

20 noyabr 1922-ci ildə başlayan və 24 iyul 1923-cü ildə imzalanan Lozanna Sülh Konfransında, əslində yalnız bir sülh müqaviləsi deyil, türklərlə millətlərarası sistemə hakim qüvvələr arasında böyük bir hesablaşma aparılmışdır. Osmanlı dövlətinin XIX və XX yüzillərdən qalan nə qədər məsələsi vardsa, hamısı konfrans masasına yatırılmağa çalışıldı. Tərəflər çox ciddi mübahisələrə baxmayaraq, qalıcı bir sülh müqaviləsinin imzalanacağına inanırdılar. Əsasən erməni məsələsinin əmələ gətirdiyi bu ixtilaflar seriyası Türkiyə ilə böyük güclər arasında saziş metodu ilə həll edildi. Bu sülh müqaviləsi 1923-cü ildən günümüzədək öz gücünü qoruya bilən, həqiqi mənada yeganə sülh müqaviləsidir.

Erməni heyətinin nümayəndəsi A.Hadisyanın bildirdiyinə görə,

"Ermənilər konfransdan əvvəl İngiltərə, Fransa, İtaliya, Yuqoslaviya və Yunanıstana müraciət edərək görüşmüşdülər, hətta ermənilərə dostluq göstərən bütün millətlər hərəkətə gətirilmişdilər..."

Ermənilərin Türkiyə dövlətinə qarşı olan tələbləri:

1. Türkiyədəki azlıqlara dil, din və digər mövzularda bəzi haqların tanınması və bu haqların Millətlər Təşkilatı tərəfindən qorunması.

2. Xristianların əsgərlik çəkməmələri, buna qarşılıq bir "bədəl" ödəmələri.

3. Məzhəb imtiyazlarının qorunması.

4. Ümumi əfv çıxarılması.

5. Keçiş hüriyyətinin təmin olunması.

6. Yerlərindən çıxmış olan ermənilərin çıxdıqları yerlərə cəm halında dönmələrinin təmin olunması.

7. Ermənilərə Şərq vilayətlərində və Kilikiyada bir yurd verilməsi.

Lozanna Sülh Konfransı ilk iclasdan başlayaraq Ankara ilə London arasında bir duel şəklini almışdı. Əslində İngiltərə üçün də Ankara ilə bir an əvvəl razılığa gəlməkdən başqa bir çarə yox idi. Çünki Anadolu hərəkəti müstəqilliyini öz milli iradəsi ilə əldə etmişdi. Bu konfransın məqsədlərindən biri azlıqlar probleminə bir həll yolu tapmaq idi. A.Hadisyanın təşəbbüsləri ilə "Gümrü müqaviləsi"nə qarşı çıxılaraq Türkiyə Ermənistanı problemi konfransın gündəliyinə gətirilmək istəndi. B.Yeram ilə Gümüşgerdenin təmsil etdikləri Birləşmiş Erməni Təşkilatı ilə Karo Basdırmacıyan və dövlət hüquq mütəxəssisi rus A.Mandelsonun təmsil etdikləri Erməni Respublikası Təşkilatı Fransa ilə İngiltərənin Xarici İşlər Nazirliyinə müraciət etdi və 31 noyabr 1922-ci ildə İngiltərə Xarici İşlər Naziri Lord Qurzonun təmsilçisi, Xarici İşlərin Şərq bölümünün, xüsusilə türk-erməni işlərinin məsul işçisi Vankıdart və katib Akporn ilə görüşərək Lozanna konfransında "Sevr müqaviləsi"nin istifadəsini istədilər. Bunlar konfransın məqsədinin boğazlar problemi olduğunu, razılığa gələn dövlətlərin Türkiyəyə pul və silah yardımı etdiklərini, artıq hər

kəsin müharibədən bezmiş olduğunu, Türkiyə ilə siyasi və iqtisadi müqavilələri pozmaq bahasına erməni problemini gündəliyə gətirəcəklərini zənn etmədiklərini söylədilər.

Erməni probleminin gündəliyə gətirilməsi üçün Fransaya müraciət edən erməni quruluşları Londonda aldıkları cavaba bənzər bir cavab aldılar. Fransa'nın Şərq işləri ilə məşğul olanlar da Norandukyana Franklin Bouillonun onlara "Əvvəl Türkiyə ilə qeyd-şərtsiz sülh bağlanması, sonra bunların dostluğunun təmin edilməsi, sonra ancaq ermənilərin xüsusi istəklərinin bildirilməsini" uyğun gördüklərini söylədilər.

Lozanna konfransına Türkiyədən təmsilçi olaraq İsmət paşa (İnönü) göndərilmişdi. 12 dekabr 1922-ci ildə İngiltərənin təmsilçisi Lord Qurzonun təklifilə "azlıqlar problemi" gündəliyə alındı. İlk sözü Lord Qurzon aldı və: "Türkiyədəki azlıqlar problemi bütün dünya üçün maraqlıdır. Buna görə də bütün dünyanın gözü bu mövzuda veriləcək qərarın nəticəsi üçün Lozanna konfransına çevrilmişdir. Anlaşanlar Türkiyə ilə müharibə etməyə başladıkları zaman məqsədlərinin biri də Anadoludakı azlıqların qorunması idi.

“Erməni genosidi” yalanı rus və amerikalı şahidlərin dili ilə

Erməni tarixinin, fəlsəfə və ədəbiyyatının bilicisi və məşhur tədqiqatçısı Rostov ermənisi Kerope Patkanov (1833-89): “Ermənilər ən qədim dövrlərdən böyük imperiyaların toqquşmasının qurbanı olublar. Ermənistan bir dövlət kimi bəşəriyyət tarixində heç bir mühüm rol oynamamış, onun adı ölkənin coğrafi termini olub, güclü qonşu dövlətlərin: assuriyalıların, miyaylıların, yunanların, iranlıların, monqolların, rusların öz mübahisələrini həll etdikləri yer olmuşdur.”

V.Veliçko: “Həmişə dəyişkən sərhədləri olan, şübhəli erməni çarları hər vaxt güclü qonşu ölkələrdən asılı olub və həmişə sistematik olaraq onlara xəyanət edib. Hara ona sərfəlidir, ora onun vətənidir.”

I Dünya Mühəribəsinin başladığı ilk günlərdə Osmanlı torpaqlarına hücum edən rus ordusunun komandanı general L.Odişidzenin Sankt-Peterburqa yazdığı məktub: “11-12 mart gecəsində erməni cəlladlar Ərzincan ətrafındakı ərazilərdə müsəlmanları süngülərlə və baltalarla qətlə yetirdilər. Bu vəhşilər öz qurbanlarını əksərən məlum planları məqsədilə qazdırdıqları xəndəklərə atırdılar. Hər xəndəyə 80 müsəlmanın nəşi atılırdı. Mənim yavərim 200 belə xəndək saydı.”

Polkovnik-leytenant Qryaznov da gördüyü vəhşiliklərdən dəhşətə gələrək mərkəzə göndərdiyi rəsmi raportda yazırdı: “Kəndlərə aparan yollara müsəlman kəndlilərinin süngüyə keçirilmiş meyidləri, kəsilmiş bədən hissələri, dağıdıb tökülmiş daxili orqanları səpələnmişdi. Dəhşətlidir! Öldürülənlər əsasən qadın və uşaqlardır. Dərin quyular qazılmış və köməksiz insanlar heyvan kimi kəsilərək bir-birinin ardınca quyulara atılmışlar. Sonradan öldürülmüş müsəlmanlar da quyulara doldurulmuşlar. Quyu meyidlərlə doldurulandan sonra ona nəzarət edən erməni deyirdi: 70 meyid var, 10-nuna da yer var.” Sonra daha 10 müsəlmanı parça-parça doğrayıb quyuya atırdılar, üstün torpaqla örtürdülər. Qətlərə məsul erməni bir dama doldurulmuş 80 müsəlmanın hamısının başın bir-bir kəsirdi. Rusicahanın ardınca ermənilər Ərzuruma tərəf hərəkət edirlər.”

Polkovnik-leytenant Tverdoxlebov: “Ermənilər zavallı türklərə qarşı ağılasıgmaz qəddarlıqla qətlər törədirdilər, silahsız türklərin özünümüdafia üçün heç nəyi yox idi.”

Fransız səyyahı Qraf de-Qöle yazırdı: “Erməninin yoxsulluğunu və izzətlərini görəndə qəlbimdə çox böyük mərhəmət hissi oyansa da, onlara heç vaxt qanım qaynamırdı, çünki onlarda mənfur bir bəclik, biabırçı bir əcləflilik və rüsvayçı bir alçaqlıq vardır”.

Hələ 1915-ci il “ermənilərin genosidi” deyilən bir şey yox idi, genosidi törədənlər isə şahid rusların da yazdıqları kimi gözləri qan çanağına dönmüş erməni nizami ordu hissələri idi.

1919-cu ilin əvvəlində ABŞ-ın İstanbuldakı səfiri Morgentau general Harborda yazırdı: “750 min erməni faktiki olaraq Zaqafqaziyada yerləşdirilmişdir.”

Konyadakı Amerika yardım direktoru Meri Küşmən yazırdı: “1915-ci ildə yarım milyon erməni köçkün bu şəhərdən keçib getmişdir.”

Amerika konsulu Cessi B.Cəkson Kilikiya katalikosu II Sakal-Xakayanın və arxiyepiskop Muşeq Serokyan və digər yerli erməni icması üzvlərinin ifadələrinə əsaslanaraq yazırdı: “Cənuba köçürülmüş bir milyon erməninin təxminən 100 min Suriya və Mesopotomiyanın ərazisində yaşayır”.

Doktor Henri Riqqz isə yazırdı ki, Xarputda yaşayan 175 min ermənin 25 min yerlərindən tərpənməmişlər, hazırda da burda yaşamağa davam edirlər.

Naynz və Sazerləndin Anadolu torpaqlarının bir çox vilayətlərini gəzib görüb eşitdiklərinə dair ABŞ-a yazıb göndərdikləri hesabatı bu sözlərlə bitirdi: “Biz inanırıq ki, ermənilər türklərə, türklərin ermənilərə etdiyindən daha çox cinayətdə günahkardırlar.”

1914-16-cı illərdə Osmanlıdan gələn 350 min erməni də Qafqazda məskunlaşmışdı, Andranik isə öz ardınca 30 min erməninə gətirib Zəngəzurda qırdığı türk, kürd kəndlərində yerləşdirmişdi.

1914-cü ildə aparılmış siyahıya almaya görə Osmanlıda yaşayan ermənilərin sayı 1 milyon 170 min idi. 1915-ci ilə qədərki bütün siyahıya almalarda ermənilərin Osmanlı hüdüdlərindəki sayı heç vaxt şişirtmələrdən sonra belə 1,3 milyonu keçməyib.

Buyurun hesablayın, hardan çıxdı 1, 5 milyon erməninin qətl, “genosidi”. Ağ yalan olduğu heç kimdə şübhə doğurmur, ancaq nə fayda, türk-islam düşmənlərinə bu yalanlar lazımdır. Bunun adı siyasətdi.

Amma ABŞ Prezidenti Vudro Vilson da ötən əsrin 20-ci illərində “Ermənistan üçün ABŞ mandati” almaqdan, Anadolu torpaqlarından ermənilərə pay qoparmaqdan ötrü var qüvvəsini sərf edirdi. 6 aprel 1917-ci ildə Vilson ABŞ-ın I Dünya müharibəsinə

qatılması barədə qərar verdi. Konqresə müraciətində o, "Bütün müharibələrə son qoymaq məqsədilə müharibəyə başlamağa" çağırırdı. 8 yanvar 1918-ci ildə o Konqresdəki çıxışında müharibədən sonrakı dünyanın yenidən qurulmasını, daimi sülhün təmin edilməsini nəzərdə tutan və "14 bənd" adı ilə məşhur olan tezislərini irəli sürdü. Müharibədən sonra bu tezislərdə irəli sürülən ideyalardan yalnız 5-i, o cümlədən Millətlər Cəmiyyətinin qurulması fikri həyata keçirildi. Qalan "tezislər" milyonlarla müsəlmanın qanını içməkdə davam edir.

28 may 1919-cu ildə Əlimərdan bəy Topçubaşovun başçılıq etdiyi Azərbaycan nümayəndə heyəti Paris sülh konfransında ABŞ prezidenti Vudro Vilsonla görüşərək Xalq Cümhuriyyətinin tanınmasını xahiş etdi. Antitürk və ermənipərəst mövqeyi ilə seçilən Vilson bu xahişi rədd etdi. Çünki Ermənistanın Türkiyəyə ərazi iddiaları Vilsonun hamiliyi ilə güclü surətdə dəstəklənirdi. V.Vilson Ermənistan üzərində ABŞ-ın mandatını rəsmiləşdirmək üçün Senata müraciət etmişdi. Onun düşüncələrinə görə insan haqları "Böyük Ermənistan və ermənilərin xilasından" ibarət idi. Sevr müqaviləsinin VI bölməsinin 89-cu maddəsinə görə Ərzurum, Trapezund, Van, Bitlis Ermənistana verilirdi. Onun sərhədlərini Vilson təyin edəcəkdi. Lakin müzəffər türk ordusu bir-birinin ardınca doğma vilayətlərini güclü hamisi olan düşmənin tapdağından azad etdi və məkrli planın reallaşmaq ehtimalını puça çıxarırdı. V.Vilsonun qərarı ilə yaradılmalı olan süni "Müstəqil Ermənistan" iki həftəyə süqut etdi.

Sözardı:

ABŞ Konqresinin hələ də öz qüvvəsində qalan bədnam 907-ci siyasi qətnaməsinin ilk müddəası belədir:

-Dağlıq Qarabağ ətrafında münaqişənin dinc yolla və ədalətli nizama salınması uğrunda Dağlıq Qarabağ xalqının (oxu: ermənilərin-H.N) əsas hüquqlarını və mübarizəsini ABŞ-ın müdafiə etdiyini nəzərə alaraq ABŞ Hökuməti Ermənistanda baş işləri üzrə səylərə kömək göstərməyi davam və təşviq etdirməlidir....

Bu sitatlar üzərində də düşünməyə dəyər:

“Daşnaklar Zaqafqaziyaya Ermənistandan girməyə başlayan Amerikanın agentləri idilər. “Böyük Ermənistan” ideyası bütün Qafqazı tutmaq üçün ABŞ-ın işini asanlaşdırmalı idi...” (“SSRİ-də vətəndaş müharibəsi tarixi”, 1922, c-3, səh 333). “Daşnak ordusu Amerika çörəyi yeyirdi. ABŞ Ermənistanına 50 min, İngiltərə 40 min, Fransa 30 min əsgər üçün geyim, ərzaq, hərbi sursat, 10 milyon patron vermişdi. “Şərq xalqları” jurnalı N.1, səh-49).

Göründüyü kimi, əsrlərlə Qafqaz və Anadoluda bir-biri ilə qonşuluqda mehribancasına yaşamış ermənilər və türklər arasında ədavət, kin, nifrət toxumu səpənlər məhz rus, ingilis, fransız, yunanlar olmuşdur, bundan hər iki millət çox ağır ziyan çəkmiş, bədəl ödəmişdir. Ermənilər tarix boyu digər dövlətlərin əlində vasitə olmuş, özləri də ağır itkilərə məruz qalmışlar, məqsəd isə müsəlman türklərə qarşı öz planlarını həyata keçirmək idi. Həmin siyasət, proses bu gün də davam etməkdədir, daha çox türk, ya fərqi yox-azərbaycanlı, erməni bu məkrli siyasəti get-gedə daha açıq görüb anlamaqda, qurtuluş yolu aramaqdadır. Ermənilər Osmanlı mənbələrində “sadiq millət” olaraq ticarət, sənətkarlıq, bankçılıq, təbabət kimi sahələrdə mühüm mövqe tuturdular. Aşağıda yenə faktlar olacaqdır.

“İngilis barmağı” Zəngəzurda

Böyük Britaniyanın Qafqazdakı diplomatik nümayəndə - liyinin rəhbəri general Tomson 1919-cu il martın 28-də Yerevanda Ermənistan hökumətinin iclasında çıxışında demişdi: "... Zəngəzur Erməni Milli Şurası tərəfindən idarə ediləcək... Dağlıq Qarabağın idarə edilməsi üçün Ermənistan təcili öz nümayəndələrini verməlidir...Erməni qoşunları Qars və Naxçıvanı, Şərur-Dərələyəz-Sürməlini tuta bilər... Azərbaycan ordusu indi durduğu yerdən-Ağdam və Xankəndindən bu tərəfə keçməyəcək...Azərbaycan hökumətinin martın 19-da keçirilən iclasında qərar qəbul edilmişdir ki, Daxili İşlər Nazirliyi 1300 nəfərlik piyada və 500 nəfərlik erməni süvari dəstəsinin Şuşa,

Xankəndi, Əsgərindən keçib Ermənistana getməsi üçün hərtərəfli səy göstərəcək. Mayor Monk Mezon mənə məlumat vermişdir ki, Azərbaycan hərbi hissələri general Mehmandarovun rəhbərliyi ilə onların sağ-salamat keçməsi üçün bütün tədbirləri görmüşdür... Azərbaycan Dağlıq Qarabağ və Zəngəzurun mübahisəli ərazi kimi Paris sülh konfransında həll olunacağını gözləyəcəkdir".

Tomson Ermənistan hökumətinin rəhbərlərinə 5 milyon ədəd patron və pul da göndəriləcəyini də vəd edir, vədini də yerinə yetirir.

Erməni stenoqraf protokolda "General Tomson dediklərinin evin divarlarından kənara çıxmayacağını bilərək açıq danışır..." qeydini etməyi də unutmayıb. "Osmanlı belgələrində Karabağ", səh 365.

Rusiyada çar hökuməti devriləndən bolşeviklərin Azərbaycana gəlişinə qədər Qafqazda cərəyan edən bütün proseslərdə ingilislər əsas ssenari müəllifi, rejissor və baş rolun ifaçısı idilər, Azərbaycandan qoparılıb Ermənistana veriləcək torpaqların sərhədlərini də ingilislər cızmışdı. Tomsonun Ermənistan hökumətinin rəhbərləri Xatsoy və Tigranyanla həmin iclasdakı dialoqları da çox mətləblərdən xəbər verir.

Bu iclasdan 4 gün sonra - aprelin 2-də Gorusda Zəngəzur ermənilərinin qurultayı keçirilir və qərar qəbul edilir: "Azərbaycanın Ermənistanın bir hissəsi olan Zəngəzuru tutmaq cəhdlərinə qarşı silahla cavab verilsin".

Qurultayın qərarı ilə Yepiskop Vahan və Erməni Milli Şurasının üzvü Bahadurov Bakıya Müttəfiq Dövlətlərin Qafqazdakı baş təmsilçisi general Tomsonun yanına gəlir və Qarabağa ermənilərinin bu tələblərini ona yetirirlər: Qarabağın dərhal Ermənistana birləşdirilməsi və ya Qarabağın Paris sülh konfransına qədər Ermənistana birləşdirilməsi; Qarabağda yerli erməni idarəçiliyinin təşkil edilməsi və Qarabağda ingilis general-qubernatorluğunun yaradılması...

Erməni başbələnələrinin hər cür vəziyyətdən öz mənfəətləri naminə yararlanmaq bacarığı qibtə edicidir...İngilislər gedib bolşeviklər gedəndə də belə oldu, SSRİ dağılanda- 90-cı illərdə də

eyni plan işə salındı və hər dəfə istədiklərinə, Azərbaycandan qoparmağa nail oldular. Biz bir xalq, millət olaraq torpaq məsələsində yoxuq, görünmürük, müqavimətimiz 0 səviyyəsindədir.

Tomson Mudros müqaviləsinin ertəsi günü də Bakıya nota göndərərək 17 noyabrda saat 10.00-a kimi Bakının boşaldılmasını, Qafqaz İslam Ordusu Komandanı Nuru paşadan rəsmən tələb etdi. Nuru paşa ingilislərə verdiyi cavabda, Bakının işğal edilməsi məsələsini Azərbaycan hökuməti ilə müzakirə etmək lazım olduğunu söylədisə də, general Tomson belə bir hökuməti tanımadıqlarını bildirib belə demişdi: "Bizim bildiyimizə görə Azərbaycan xalqının səsverməsi ilə qurulmuş bir respublika ortada yoxdur. Türk komandanlığının intriqaları ilə təşəkkül tapmış bir hökumət vardır. Madam ki siz bunun əksini iddia edirsiniz, gəlib vəziyyəti yerində araşdırar və ona uyğun qərar verərik". ABŞ və Böyük Britaniya Gürcüstan və Ermənistandan fərqli olaraq AXC-ni tanımamışdı.

Azərbaycan torpaqlarında son türk hərbi birliyi olan 15-ci piyada diviziyası komandanı və qərargahı 30 noyabr 1918-ci il tarixində Gəncədən Tiflisə, ordan ingilislərin nəzarəti altında olan Batuma yola düşdü.

Böyük Britaniyanın Hərbi naziri Çörçill 1919-cu il martın 6-da Qafqazla bağlı bir konfransda demişdi: "Heç şübhə yoxdur ki, Rusiyanın gələcək hökuməti bu regiona (Qafqaza-H.N) yenidən qayıdacaqdır, indiki fasilə məqamında baş verənlər əsas problem deyil, lakin Britaniya qoşunları o ərazilərdə nə qədər çox qalacaqsas, bizim caynağımız bir o qədər dərinə işləyəcəkdir." 1917-ci ildə Rusiyada oktyabr inqilabından sonra, bolşeviklərə qarşı "14 dövlətin yürüşü" planının müəllifinin bu uzaqgörənliyini, ingilis diplomatiyasının gücünü, anlamaq üçün bp şirkətinin Azərbaycana-Xəzər regionuna gəlişi və burdakı fəaliyyəti, mənfəətlərini yada salmaq kifayətdir.

Osmanlı dövləti Qarabağ və Zəngəzurun müsəlman əhalisinin müdafiəsində

Erməni yazıçısı Boryan: "Daşnak komitəsi Rusiyanın imperialist əməllərinə xidmət etmək üçün yaradılmışdır."

XX əsrin ilk illərində çar Rusiyasının açıq və gizli dəstəyi ilə yaradılıb fəaliyyət göstərən gizli erməni təşkilatlarının planları ilə dinc müsəlman əhalisinə qarşı Qarabağ və Zəngəzurdə qətləmlər başlananda vilayətin başbilənləri kömək üçün Osmanlı xanədanına müraciət etdilər. İrəndən fərqli olaraq, Osmanlı dövləti istər dövlət səviyyəsində, istərsə də sərhədyanı bölgələrdəki hökumət strukturları vasitəsi ilə dili, dini bir müsəlman qardaşlarının imdadına yetişmişdi.

Zəngəzurdakı türk və kürd 3 Sultanovlar nəslinin qızıl pulla Osmanlıdan aldığı at, qatır yüklü silahlar, toplar cəllad Andronikin quldur bandasının məhv edilməsində mühüm rol oynamışdı. Osmanlı dövlətinin sərhəd bölgələrində yerləşən ordu hissələrindən Naxçıvan, Vedi, Vedibasar, İrəvan vilayətlərinin xalqın önündə gedən bəylərinə də mümkün olan qədər silah-sursat köməyi göstərmişdi.

Zəngəzur qırğınları Şərqi Anadolu torpaqlarında ermənilərin törətdikləri qətləmlərin davamı idi, eyni bir ssenarinin ardı idi, Amerika-İngiltərə, Fransa, Rusiyanın Anadolu limanlarına, Afrika sahillərindəki isti sulara, dənizlərə, Qafqaza, Bakı neftinə sahib olmaq uğrunda savaşınnın bir həlqəsi, nəticəsi idi. Müttəfiq qoşunları Rusiyanı sarsıdan inqilablardan dərhal istifadə edib Qafqazda möhkəmlənmək istəmişdilər. XX əsrin əvvəlində də, sonunda da böyük dövlətlərin maraqlarının toqquşmasından ermənilər məharətlə bəhrələndilər. Erməni kilsəsi, ardınca həm də daşnak partiyası erməni hərəkətinin yol göstərəni, ilhamvericisi olaraq qalır.

Ermənilərin Qafqazdakı müsəlman qətləmləri başlanan kimi Osmanlı dövləti ilk növbədə diplomatik addımlar atmağa başladı. Qafqazdakı qətləmləri dayandırmaq üçün Rusiyanın Cənubi

Qafqazdakı hərbi komandanlığına müraciət etdi. Qarabağlılar 1917-ci ilin noyabrında Mosuldakı VI Ordunun komandanlığına məktub göndərərək ermənilərdən müdafiə olunmaları üçün yardım istəmiş, dərhal da kiçik bir hərbi qüvvə vəziyyəti yerində öyrənmək üçün Azərbaycana gəlmişdi. 1918-ci ilin aprelində isə Qafqaz İslam Ordusunun Baş Komandanı Mehmet Vehib paşa erməni qoşunlarının komandanı general Nazarbekova müraciət edərək Naxçıvan və Zəngəzura qoşun yeridilməsi üçün Aleksandropol-Culfa dəmiryolunun onun ixtiyarına verilməsini tələb etmişdi. 1917-ci il dekabrın 4-də Ərzincanda Sovet Rusiyası ilə bağlanan 14 maddəlik saziş və əlavə demarkasiya aktı ermənilərin Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan bölgələrində qanlı qırğınları nisbətən səngitdi. Ancaq bu barışıq da uzun çəkmədi. 1917-ci ilin sonunda ermənilərin müsəlman qırğınlarına daha amansızlıqla rəvac vermələri Osmanlını da hərəkətə gətirdi. Qafqaz Ordusunun Baş Komandanı Mehmet Vehib paşa ermənilərin törətdikləri özbaşınalıqlara cavab olaraq hücum keçdi. 1918-ci ilin mayın 1-də Trabzon konfransında Osmanlı-Transqafqaz qarşıdurmasının qabağını almaq üçün protokol imzalandı. Sənəddə göstərilirdi: "Transqafqazda millətlərarası ədavətin, qırğının əsas ağırlığı Türkiyənin üzərinə düşəcəkdir. Belə halda Türkiyə Azərbaycan türklərinin müdafiəçisi və onların qonşularla qarşılıqlı münasibətlərinin mürəkkəbləşməsinin günahkarı kimi mühüm hərbi qüvvəni Şərqi Qafqazın içərisinə yeritməli və bu yolla bizi ucdantutma qırğından xilas etməlidir. Axı o zaman biz bütün tərəflərdən düşmənlərlə əhatə olunacağıq...Bu toplantının bir tərxi əhəmiyyəti də onda idi ki, Osmanlının sonuncu Hərbiyə naziri Ənvər paşanın Osmanlı-Azərbaycan ittifaqına münasibəti də açıqlanmışdı. Türk Demokrat Partiyası ermənilərin Şuşada törətdikləri qətləmləri durdurmaq üçün Osmanlı dövləti sədarətinə müraciət etmişdi.

1918-ci il iyunun 4-də imzalan "Osmanlı imperatorluğu ilə Azərbaycan Demokratik Respublikası arasında dostluq müqaviləsi" və ona əlavə bütövlükdə iki qardaş xalq arasında yeni mühüm mərhələ oldu. Müqavilənin 4-cü maddəsi iki dövlət

arasında siyasi-hərbi, silahlı yardım göstərilməsini nəzərdə tuturdu. 3-cü maddə isə sərhəd məsələlərinə aid idi, Naxçıvan və Zəngəzurun ərazi mənsubiyyətini müəyyənləşdirməyi özündə ehtiva edirdi.

Qafqaz İslam Ordusuna bu ad ona görə verilmişdi ki, müttəfiq Almanıyanın təzyiqləri azaldılsın, guya ki bu ordu elə qafqazlılardan ibarətdir.

Osmanlı ordusu qərargahının 1918-ci il iyulun 1-ə olan məlumatına görə, ermənilərin Zəngəzur və Qarabağ ətrafında cəm olmuş üç hərbi birləşməsinin təkcə bu bölgələr üçün deyil, həm də Ordubad-Culfa ərazisinə ciddi təhlükə yaratdığını nəzər alan komandanlığı iyulun 3-də bir qoşun bölməsinin Şuşaya doğru hərəkət etməsi barədə əmr verdi. Osmanı və yerli müdafiə birliklərinin igidliyi sayəsində 3 günlük ağır döyüşlərdən sonra Andronikin quldur dəstələri ağır məğlubiyyətə uğrayaraq Ələngəzdən aşılıb Zəngəzur dağlarına geri çəkildi. Ordubadın ermənilər yaşayan Aşağı Əylis, Aşağı Aza kəndləri alındı, Yuxarı Əylisə girmək mümkün olmadı, burada xeyli yaxşı silahlanmış erməni hərbi hissəsi toplanmışdı. Qara Bəkir Paşanın komandanlığında I Qafqaz Korordunun (xüsusi korpus) avqustun 1-də Naxçıvana gəlişi ilə ermənilərin Naxçıvanda törətdikləri qırğınların qarşısı alındı. Andronikin nizami qoşun hissələrinin müdafiəsiz Zəngəzur qəzasında amansız qırğınları daha geniş vüsət almağa başladı. Osmanlı mənbələrində ordu qərargahının 23 avqust 1918-ci il tarixli məlumatı saxlanılır və göstərilir ki, Andronikin canlı qüvvəsinin sayı 8 mindən çox idi. 28 avqust tarixli digər bir məlumatda isə yazılır: "Naxçıvanın şimal-şərq bölgəsində Andronik səfərbərlik elan edərək 15 yaşdan 45 yaşa qədər ermənilərin hamısını silaha sarılmağa çağırmışdır. O, 5 min erməni ilə Gorusun 10 km cənub qərbində məskən salıb, 700 piyada, 400 atlı zabit, 4 pulemyot, 2 dağ topu olan erməniləri də ixtilafa çağıraraq müsəlmanları qətlə yetirməyə təşviq edir." Osmanlı mənbələrində o da qeyd edilir ki, Andronik Qafan mis mədənlərində fransızlardan qalan zavodları yenidən işə salaraq partlayıcı maddələr, hərbi sursat da hazırlayır, bunlardan dinc əhalinin kütləvi məhvində

istifadə edirdi. 1918-ci ilin yayın sonlarında Erməni Milli Şurasının elan etdiyi “Qarabağ (Şuşa) Respublikası” adlandırılan oyuncaq qurumla birləşmək üçün Andronik Zabıx dərəsindən keçərək ermənilərin “Kiçik Ermənistan”ın paytaxtı adlandırdıqları Şuşaya girmək üçün üç dəfə cəhd göstərdi. Osmanlı hərbi hissələri buna imkan verməmək üçün tezliklə Şuşaya daxil oldular və şəhərin komendantı təyin olunan Həsən Bəsrli bəy şəhərin müdafiəsini möhkəmlətmək üçün xeyli iş gördü, 15-60 yaşlı əhali qeydiyyatı alındı, gənclər döyüşən hissələrə alındı, 45 yaşdan yuxarılar ehtiyata götürüldü, əhalini silahlandırmaq üçün 14 komitə və qərargah yaradıldı, varlılardan toplanan pulla alınan taxıl alınıb yoxsullara çox ucuz qiymətə çörək paylandı, türk zabıtların gənclərə hərbi təlimlər keçməsi təmin edildi. Bütün bu tədbirlər Andronikin və Şahnəzərovun başçılıq etdiyi silahlı quldur dəstələrinin Qarabağa girməsinin qarşısını almağa imkan verdi. Zabıx dərəsində Sultan bəyin dəstəsinin göstərdiyi şücaət və hərbi əməliyyat isə Andronik dəstəsinin məhv edilməsində xüsusi rol oynadı.

Haşiyə: Andronik kim idi?

İnsan qəssabı, ya milli qəhrəman?

Amerika, Fransa, İngiltərə, Yunanıstan, Rusiyanın çox böyük səxavətlə silahlandırıdığı qoşunları ilə Zəngəzurda 115-dən çox türk-kürd kəndini yağmalayaraq dağıtmış, 5 mindən çox silahsız insanı qətlə yetirib Gorusu mərkəz seçib özünü “Zəngəzur qubernatoru” elan etmiş Andronik Uzunyanın canlı qüvvəsini barmaqla sayılacaq qədər mühafizəçiləri istisna olmaqla Laçınlı Sultan bəy Paşabəy oğlu Sultanov başının dəstəsi ilə Zabux dərəsində aldadıb mühasirəyə salaraq tamamilə məhv etmişdi. Andronik bu biabırçı məğlubiyyətdən sonra xəfiyyəsi olduğu, planlarını yerinə yetirməyə zəmin durduğu İngiltərə və Fransa hökumətlərinin yardımını ilə miskin görkəmdə Avropadakı himayədarlarının yanına qaçmışdı (25 mart 1919).

Əli minlərlə dinc müsəlmanın qanına bulaşmış bu cani haqqında erməni başbilənlərinin fikirlərinə diqqət yetirməklə erməniliyin mahiyyətini bir daha anlamış olarıq:

“Ermənilərin geniş təbəqələri Andranik haqqında inkaredilməz belə bir fikirdədirlər ki, o, öz həyatını doğma Qərbi Ermənistanın mürtəcə, şovinizm, dini dözməməzlik zəhəri ilə zəhərlənmiş Osmanlı Türkiyəsinə qarşı mübarizəyə həsr etmişdir. Bu müqəddəs mübarizə...onun əsas siyasi amalı olmuşdur. Məhz bu xeyirxah əməldə Andranik əfsanəvi xalq qəhrəmanı kimi şöhrət qazanmışdır.”

İ.Baqramyan, Sovet İttifaqı Marşalı

“Andranikin, Amazaspın və başqalarının başçılığı altında daşnak dəstələri türk (azərbaycan) qadınlarının, uşaqlarının, qoca və cavanların bün məhv edilməsi işində maksimum cəsurluq göstərmişlər. Daşnak dəstələri tərəfindən tutulmuş kəndlər canlı adamlardan təmizlənilib azad edilmiş və eybəcər hala salınmış meyidlərlə dolu xarabalığa çevrilmişdir.” A.Lalayan „Revolusionniy Vostok” jurnalı, 1936, № 2-3, səh.36-37

Radioteleqram. Culfa, xalq qəhrəmanı Andranikə

“Sizin 577 № –li teleqramınızı aldım. Tam mətnini Moskvaya Mərkəzi hökumətə göndərdim. Öz tərəfindən Sizin şəxsinizdə həqiqi xalq qəhrəmanını təbrik edirəm.” S,Şaumyan, “Bakinskiy raboçi” qəzeti, № 139, 18 iyul 1918-ci il.

...28 mayda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan ediləndən, AXC-nin Osmanlıdakı elçisi Ə.Topçubaşovun 1918-ci ilin payızında İstanbulda keçirdiyi görüşlərdən sonra sonra Osmanlının diqqəti daha da artmış oldu. Ənvər paşanın bu sahədə qətiyyəti daha önəmli idi. Qardaşı Nuru paşa komandanlığında türk əsgərlərinin keşdiyi hər yerdə yolboyu əhali tərəfindən xilaskar kimi hərarətlə qarşılanması bu qardaşlıq köməyinə rəvac verdi. Xarici işlər naziri Nəbi bəy oktyabrın 27-də İstanbuldakı ermənilərin etirazlarına baxmayaraq, Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasının AXC ərazisi olduğunu, Andronikin tərətdiyi qırğınların qarşısını almaq üçün AXC Hökumətinin buraya qoşun

yeritmək haqqının olduğunu bəyan etdi. Doğrudur, Osmanlı Antanta müttəfiqlərinin Qafqazdakı missiyasından çəkinərək, onların təbirincə mübahisəli ərazi sayılan bu əraziyə qoşun yeritməkdən çəkinsə də, AXC-nin bu haqqını tanıyırdı.

Ə.Topçubaşov Antantanın İstanbuldakı nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilməsi nəzərdə tutulan, lakin baş tutmayan sülh konfransı iştirakçılarına təqdim etdiyi Memorandumda Zəngəzur qəzasını da AXC-nin ərazisi kimi göstərmişdi. Eyni zamanda müsəlman əhalinin qırılması, məcburi köçürülməsi hesabına Zəngəzurdə boşaldılan yerlərə Anadoludan köçürülən ermənilərin bir hissəsinin yerləşdirilməsini də diqqətə çatdırmışdı. Osmanlı paşası Xəlil bəy hətta, ermənilərə müsəlman qırğınlarını dayandırmaq, Naxçıvan və Zəngəzuru işğaldan çəkəndirmək üçün Osmanlı ordusunun Qəmərliyədəki taxıl anbarlarından ermənilərə 12 ton buğra da vermişdi. Ermənilər bu dəfə də vaxt qazanmaq, baş aldatmaq üçün Nuru paşanın yanına elçilər göndərmişdi.

Şərq Cəbhəsi Komandanlığının TBMM Hökumətinə göndərdiyi raport:

"...Ermənilər İrəvan şəhərinin 15 dəqiqəlik yaxınlığında Qaçaparaq kəndinə 16 fevral 1920-ci il gecəsi hücum edərək oralarda yaşayan xalqı yox etməyə çalışmışlar. Bu vəhşilikdən qaçıb qurtara bilməyən 6 kişini xəncərlə doğrayıb öldürmüşlər. Qadın və qızların ifşətlərini kirlətdikdən sonra onları acımasızca yandıraraq öldürmüşlər. Kənd evlərini qarət etmişlər.

Ermənilər 6 aprel 1920-ci ildə Zəngəzur, Ordubad, Vədi bölgələrindəki müsəlman kəndlərinə hücum edib zülm və vəhşiliyin ən iyrənc növlərini, insanlığın nifrət edəcəyi alçaqlığı törətmişlər.

Ermənilər 17 aprel 1920-ci ildə İğdırın 6 km şərqindəki Oba kəndinin xalqını və kəndə 1 km uzaqlıqda olan 300 evdən ibarət Yaycı kəndinin də xalqını qismən öldürmüşlər. 1920-ci il 23-24 may gecəsi 300-dən artıq erməni süvarisi Uluxanlının 5 km şimalında yerləşən Cebəçalı kəndini mühasirəyə alaraq əli silah tutan türkləri bir yerə toplayıb hamısını süngü ilə şəhid etmişlər. Ermənilərin hücumu zamanı Zekkəndindən Alakilsəyə köçüb

orada yaşayan 18 müsəlmanın 29 iyun 1920-ci ildə, ermənilərin Oltuya hücum etdikləri zaman, erməni jandarmaları tərəfindən, əkin biçdirmək bəhanəsilə aparıldığında, Sırbasan Boğazında qarşılarına çıxan silahlı erməni əsgərləri tərəfindən meşədə 17-si ağaclarla bağlanaraq faciəvi bir şəkildə öldürülmüşlər.

Ermənilər 1920-ci il iyun ayının 19-da Zəngibasar kəndlərini işğal etdikdən sonra kəndlilərdən bir qismi tüfənglə öldürülmüş, 1.500-ə yaxın qadın və uşaq Aralık mərkəzinə qaçarkən arxalarından yetişib, suda boğmuşlar.

1920-ci il 27 iyun gecəsi, yenə İrəvanda Hacı bayram və Xəbərbəyli kəndlərinə basqın edən ermənilər əhalinin mal-qarasını və qiymətli əşyalarını qarət etmiş, bir çoxunu öldürmüşlər. Qətləndirən qurtulan müsəlmanların bir qismi Araz çayından cənuba keçərkən ermənilərin basqını nəticəsində boğulmuşlar.

Türkü yox etmək üçün hər zaman bir fürsət axtaran ermənilər 1920-ci il iyul ayının 2-də İğdırın qərbindəki Duzluçay bölgəsinə hücum edərək 300-dən artıq insanı öldürmüş, mal-qara və əşyaları qarət etmişlər.

Bir erməninin anlatdığına görə, Qəssab paşa deyə anılan Marzmanov Allahu Əkbər dağının yanındakı Aydərəsi deyilən mağarada gizlənən köçəri müsəlmanlardan 80 nəfərini parçaladaraq öldürmüşdür.

Kosor qəsəbəsinə bağlı Egidkamu, Karkrirk, Hegbesar, Balqaya, Ağımdər, Erzinek, Köşk kəndləri ermənilər tərəfindən yandırılmışdır. Bundan başqa Kosor qəsəbəsindən sayılan 31 kəndin mal-qarasını və qiymətli əşyalarını qarət etmişlər. Bu kəndlərdən dağınıq halda 5000-dən artıq müsəlman-türk öldürülmüşdür...”

15-ci artilleriya komandanı general Kazım Qarabəkirin 21.03.1920-ci ildə İrəvan erməni komandanlığına göndərdiyi məktubda da ermənilərin şərqdə törətdikləri zülmələr haqqında xeyli belə faktlar yer alır və qeyd olunur ki, Erməni hökuməti içərisində qalan müsəlman əhaliyə qarşı əvvəldən törədilən qətləmlər və zülm çox doğru məlumatlarla sənədləşdirilmiş və bu zülmün ermənilər

tərəfindən törədildiyi ingilis təmsilçilərinə də çatdırılmış, podpolkovnik Mister Ravlinson və amerikalı general Harbordun heyəti mal-mülkünü itirərək ac və pərişan halda bizə sığınan minlərcə köçərini 1919-cu il sentyabr ayının sonlarında görmüş və bu zülmün şahidi olmuşdur. Bu bölgələrdə olan bir çox müsəlman kəndinin yaxılıb-yandırıldığı və minlərcə müsəlmanın öldürüldüyü, əşya və heyvanlarının qarət edildiyi, gənc müsəlman qadınların Qarsa və Gümrüyə aparıldığı, bu kəndlərdən qaçan yüzlərcə qadın və uşaqların dağlarda donaraq öldükləri, müsəlmanların mallarına, namuslarına təcavüzün hələ də davam etməkdə olduğu xəbər alınmaqdadır. Din qardaşlarına qarşı törədilən bu alçaqlıq və faciələri eşidən bütün müsəlmanlar idarəniz altındakı yerlərdə əqrəba və yaxınları olan ordu əsgərləri və tayfalar cəmiyyəti qeyri-adi şəkildə coşub-daşmağa başlamışlar. Bu dövrdə ən ağır döyüşlər Novruz bayramı ərəfəsi və günlərində olmuşdu. Bayram gecəsi 10 000 nəfərdən çox erməni silahlı qüvvələri qəflətən hücumə keçib Ordubadın bəzi kəndlərini yandırmış və şəhərə böyük təhlükə yaratmışdılar. Naxçıvandan Türkiyə zabiti Ədib bəyin başçılığı ilə köməyə gələn 500 nəfərlik hərbi hissə Aza kəndi yaxınlığında düşmənlə vuruşmağa başlamışdı. Ordubadlılara kömək göstərməsi üçün hətta Təbriz general-qubernatoru Sərdar İntizara müraciət edilmişdi. Arxiv sənədlərindən göründüyü kimi, İran tərəfi müəyyən məqsədlər güddüyündən, nəinki elə bir yardım göstərməmiş, əksinə, başqa əks tədbirlərə əl atmışdı. Ordubadlıların güclü müqaviməti və Naxçıvandan gələn (tərkibində Türkiyə əsgərlərinin də olduğu) qüvvələrin köməyi nəticəsində ermənilərin Ordubad mahalını ələ keçirmək cəhdləri uğursuzluqla nəticələnmiş, onlar xeyli itki vermişdilər. Ordubadlı döyüşçülərdən də yaralananlar olmuş və xeyli kəndlər dağıdılmışdı. Ədib bəyin hazırladığı xüsusi əməliyyatın uğurla qurtarması sayəsində şəhərin mühasirəsinə son qoyulmuş və təhlükə sona çatmışdı.

Birinci Dünya savaşında məğlub olan Osmanlı Antantanın tələblərinə rəğmən 1918-ci ilin 1 noyabrından başlayaraq dekabrın sonuna kimi Kazım Qarabəkir paşanın kolordusu İstanbuldan gələn əmrə müvafiq olaraq Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağdan çıxarıldı.

Osmanlı Azərbaycan uğrunda savaşlarda 1100 əsgər, 30 zabitanı Şəhid verdi, onların cismini Azərbaycan torpaqlarına əmanət etdi.

Həmin günlərdə Naxçıvan Milli Komitəsinin sədri Cəfərqulu xan “Azərbaycan” qəzetinin 14 yanvar 1919-cu il nömrəsində yazırdı: “Müsəlman əhali Osmanlı qoşunlarının bu vilayətləri tərk edəcəkləri xəbərindən dəhşətə gəlmişlər. Türklər getdilər, yenə bizdə müsəlman kənd və qəsəbələrinin məhv edilməsi, heç bir günahı olmayan qadın və uşaqların öldürülməsinin qanlı səhifələri təkrar olunmağa başladı.”

“Azərbaycan” qəzetinin 12 oktyabr nömrəsində Bakıya gəlib çıxmış 80 nəfərin söylədiklərinə əsasən yazırdı ki, türk əsgərlərinin bölgəni tərk etməsindən sonrakı ilk günlərdə Zəngəzurda 110 müsəlman kəndi qarət, talan edilib dağılıb xarabaya çevrilmiş, 70-nin əhalisi tamamilən qırılmış, sağ qalanların böyük bir hissəsi isə aclıq, səfalətdən, soyuqdan ölümə məhkum vəziyyətdədirlər.

1921-ci il mart ayının 16-da Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası ilə Türkiyə Böyük Millət Məclisi (1923-cü ildə qurulacaq Türkiyə Cümhuriyyətinin sələfi) arasında bağlanmış Moskva sülh müqaviləsinin tələblərinin yerinə yetirilməsi çərçivəsində həmin il oktyabr ayının 13-də Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan SSR-nin daxil olduğu Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası ilə Türkiyə arasında Qars şəhərində imzalanan sülh müqaviləsi 1922-ci il sentyabr ayının 11-dən qüvvəyə minmiş və bitmə müddəti müəyyənləşdirilməmişdir.

Atatürkün təlimatı ilə aparılmış danışıqların yekunu olaraq Moskvanın –RSFSR-in diqtəsi ilə bir tərəfdə Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan Sosialist Sovet Respublikası hökumətləri –Zaqfederasiya, o biri tərəfdə Türkiyə Böyük Millət Məclisi Hökuməti Müvəkkillərinin imzaladığı Müqavilədə:

Maddə 5. Türkiyə hökuməti və Sovet Ermənistanı və Azərbaycanı hökumətləri razılığa gəlirlər ki, Naxçıvan vilayəti bu müqavilənin 3-cü əlavəsində müəyyən edilən sərhədlərdə Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi yaradır.

Və Türkiyə Naxçıvanın qaranlı olur!

Ermənistan rəsmiləri, qəzetləri bu Müqaviləyə o zamanlar belə bir şərh vermişdi ki, Qars müqaviləsi nəinki Ermənistana, Rusiyanın özünə də zərərdən başqa heç nə vermədi və sanki türk qoşunları təntənə ilə Moskvaya daxil olaraq məğlub Rusiyaya öz iradələrini diqtə etdirdilər, erməni xalqının "xilaskar Rusiyaya" bəslədiyi ümidlər sadəcə yalandır və Rusiya digər imperialist dövlətlərindən özünün fərsizliyi və kütlüyü ilə fərqlənir; Ermənistan da onun qurbanı oldu.

Sonralar ermənilər və onların havadarları SSRİ hökumətinə təzyiqlər edərək dəfələrlə Türkiyə ilə bağlanmış Qars müqaviləsinin ləğvinə uğursuz cəhdlər etdilər. Stalin, Mikoyan, Beriya və başqa Türk düşmənlərinin yönəlttdiyi Qırmızı imperiya tərəfindən 2-ci Dünya savaşından dərhal sonra bu məqsədlə planlaşdırılan Türkiyəyə qarşı hərbi təcavüzə İngiltərə Baş naziri Çörçillin sərt təpkiyi ("Rusiyaya bundan artıq qüvvətlənməyə heç cür imkan vermək olmaz") mane oldu.

Osmanlı Dövləti dar günlərdə Qarabağ qaçqınlarına qucaq açmış, hər cür yardım etmişdi

Osmanlı İmperatorluğu, istərsə də Türkiyə Cümhuriyyəti dövrünə aid sənədlərdə, çoxsaylı mənbələrdə Qarabağlı mühacir, qaçqın, köçkün azəri türklərinin Anadolu torpaqlarına gəlişinə, keçişinə heç bir qadağa, məhdudiyyət qoyulmadığı aşkar görünür, əksinə onların məskunlaşması üçün dövlət səviyyəsində imkan dairəsində hər cür yardım edilmişdir.

Camələrdə Qafqazdan bura pənah gətirənlərin müvəqqəti yerləşməsi üçün yatacaq, yeyəcək guşələri ayrılmış, yerli dini icmalar, imkanlı şəxslər maddi yardımlar, ianələr vermişlər. Qarabağ və Zəngəzurdan gələn mühacirlərin Van, Adana, Diyarbəkir, Bitlis, Ərzincan və digər vilayətlərə yerləşməsi, onların məsrəflərinin ödənilməsi üçün Dahiliyyə Nəzarəti, Maliyyə Nəzarəti, Mühacirlərin İslamiyyə Komissiyası Sədarəti kimi qurumların raportları, qaimələri, təlimatları, qaçqın Qafqaz müsəlmanlarının qəbulu, yerləşdirilməsi, onlara maddi yardımlar, ev, torpaq, mal-

heyvan verilməsinə dair Türkiyə arxivlərində çox sayda sənədlər qalmaqdadır.

Maraqlı haldır ki, qaçqın mühacirlər İran hakimlərinin Qarabağda törətdikləri vəhşiliklər, yollarda onları soyub talaması barədə də Osmanlı sultanlarına, yerli hökumət nümayəndələrinə şikayətlər göndərilib, yardım istənilib. Bunlar onu göstərir ki, Osmanlı dövləti heç zaman Qafqazdakı müsəlman türk əhalisinin ağrılarına biganə qalmayıb.

Arxivlərdə azərbaycanlı mühacirlərin Türkiyə vətəndaşlığına alınmasına dair çox sayda icazə sənədləri, onların adlı siyahıları saxlanılır. Bu sənədlər bir daha sübut edir ki, çar Rusiyası tərəfindən hər cür dəstək alan ermənilərin dinc müsəlman əhalisinə qarşı soyqırım, deportasiya siyasəti XIX əsrin 2-ci yarısından sistemli, planlı şəkildə başlayaraq XX əsrin sonunadək davam edib.

Əlavə olunan arxiv sənədləri bu deyilənlərin bariz sübutudur.

Mətnlər Anadolu türkcəsində olduğu kimi, ancaq bəzi qısaltmalarla verilir.

KARABAĞ AHALİSİNDEN OSMANLI TOPRAKLARINA HİCRET ETMEK ÜZERE HOY'A GELENLERİN KARŞILAŞTIKLARI ENGELLER

Rusya'nın Karabağ əhalisindən olup Osmanlı topraklarına hicret etmək üzere Hoy'a gəlmiş olan üç yüz kişinin İranlı memurlarca engellenməsi üzerine Harbiye Nezareti'nin gerektiğinde sınırı keçərək askeri hərəkətlə bunların geçişlərinin sağlanması haqqında hökumətin karar alması talebi üzerine Hariciye Nezareti'nin diplomatik yolların istifadəlməyə davam edilməsi yönündəki görüşünü bildiren tezkiresi.

Rusya'nın Karabağ əhalisindən hicret etmək istəyən üç yüz nəfərə Hoy tərəflərində memurin-i İraniyə tərəfindən mümanaət edildiği beyanıyla təhlisləri üçün Hoy Başşəhbəndərliyi'ndən Van Vilayəti'ne müracət olunması üzerine muhacirin-i merkümenin tədabir-i münasibə ilə bizli tərəfə təşkil-i imrarı mümkün olduğu

halde icra-yı icabı zamanında memufi askeriyye vesayı-yı lazime ifası Harbiye Nezaret-i Celilesi'ne yazılmışdır. Bu babda bir tedbir ittihazi hududun tecavüz ve kuvve-i askeriye isti'ma edilmesine vabeste olduğu nezaret-i müşarunileyhaden ba-tezkire-i cevabiye izbar kılınmış olmasına nazaran İran hükümeti nezdinde teşebbüsât-ı lazım icrasıyla muhacirin-i merkûme haklarında vukû'a gelmekde olan müâmaanatın izalesi esbabının isti'mailine ve keyfiyetin inbasına himem.

Fi 4 Teşrin-i Evvel sene [1] 324 tarihli ve dört yüz elli numaralı tezkire-i adliyye-i nezaret-penahileri cevabıdır.

10 Şevval sene [1] 326/23 Teşrin-i Evvel sene [1] 324 Harbiye Naziri Ali Rıza [8 Kasım 1908]

**ADANA VİLAYETİ DAHİLİNDE HAMİDİYE
KAZASINDA İSKAN OLUNAN KARABAĞ
MUHACİRLERİNE MUKTEZİ HINTA VE ŞAİR VE ÖKÜZ
ESMANIN TESVİYESİ HAKKINDA**

Maliye Nazırı Ahmed Nazlı
Sadaret-i Uzma Mektubı Kalemi
Maliye Nezaret-i Celilesi'ne buyuruldu
Süreti balada muharrer tezkire mücebince Maliye Nezareti
Celilesi'nden seri'an icra-yı muktezasına himmet buyumlamak.
21 Teşrin-i sani [1] 321 [4 Aralık 1905]
A. MKT. MHM, 528/1-1

**BİTLİS'E GELEN KARABAĞ MUHACİRLERİNİN
ŞEHİR MERKEZİNE YERLESTİRİLMELERİ**

Rusya'nın Karabağ muhacirlerinden olup Van yoluyla Bitlis'e gelen üç yüz on yedi nüfusun kendi memleketlerinin coğrafi şartlarına uygunluğu sebebi ile şehir merkezine yerleştirilmelerine dair

Dahiliye Mektubi Kalemi Hariciye Nezaret-i Celilesi'ne
Fi 21 şevval sene 1326 ve fi 3 Teşrin-i sani sene 1324 / [16
Kasım 908]
Hariciye Nazırı Tevfik, DH. MKT, 2659/58

**MALATYA YAZIHAN'DA YERLEŞTİRİLEN
DAĞISTAN VE KARABAĞ MÜHACİRLERİNİN
İHTİYAÇLARININ TESBİTİ**

Malatya Yazıhan'da yerleştirilen muhacirler tarafından, geçen sene yevmiyelerinden verilmeyen pa-ranın talebi ile köylerine getirilmesi kararlaştırılan suyun verilmemesi halinde başka bir yere göç etmeye mecbur kalacaklarından bahseden dilekçenin Muhacirin-i İslamiye Komisyonu tarafından gereği yapılması üzere Dahiliye Nezareti'ne bildirildiğine dair tezkire. [9 Kasım 1908]

Huzur-ı Alı-i Cenab-ı Nezaret-penahiye..

Malatya'da Yazıhan'da mukim muhacirin vekili Molla Muharrem imzasıyla takdim olunup canib-i idareye tevdi buyurulan arzuhal Malatya'daki muhacirinin geçen sene yevmiyelerinden mütebaki kırk sekkiz bin guruş matlublarıyla karyelerine götürülmesi kararı iktizasından bulunan suyun adem-i ita ve isalesi halinde taraf-ı ahara nakl-i me'vaya mecbur kalacaklarından bahisle icra-yı icabı istida kılınmasına nazaran melfufatıyla birlikde matviyyen arz ve takdim olunan mezkur arzuhal mündericatı hakkındaki malumat ve mütalaatın Mamüretülaziz Vilayet'in den isti'lamı menüt-ı re'y-i ali-i nezaret-penahileridir. Ol babda emr u ferman hazret-men lehü'l- emrindir.

Fi 22 Teşrin-i Evvel sene [1] 324 Mühacirin İdaresi Müdür
Vekili
Mühür

[9 Kasım 1908] DH. MKT, 2656/97

FETHİYE KÖYÜNDE İSKAN EDİLEN DAĞISTAN VE KARABAĞ MÜHACİRLERİNİN GEÇİM MASRAFLARININ KARŞILANMASI

Mamuretülaziz Vilayeti Defterdarlığı bildirmesi üzerine Fethiye köyünde iskan edilen Dağıstan ve Karabağ muhacirlerinin geçimleri için gerekli paranın Maliye tarafından ödenmesini emreden Sadaret tezkiresi.

25 Aralık 1905, 2979

Nezaret-i Umur-i Maliye Mektubi Kalemi

Ma'ruzi çaker-i kemineleridir;

Fethiye karyesinde meskun Dağıstan ve Karabağ mühacirinin ilfimiyesi'nin iaşesi için sene-i haliyeden yüz bin gurusluk havale-namenin iaazim ve irsali Mamuretülaziz Vilayeti Defterdarlığı'nın iş'arı üzerine şd'l-muhabere Muhacirin-i İslamiye Komisyon-ı Alisi'nden alınan tezkirede izbar edilmiş olmasına mebni mezkûr yüz bin gurusun Muhacirin İdaresi'nin üç yüz iyirmi senesi tasisatına mahsuben vilayet-i mezbure, emvaline liavalenamesi tanzim olunmak üzere keyfiyetin huzur-ı sami-yi cenab-ı Sadaret-penahileri'nden istizanı Muhasebe-i Umumiye-i Maliye'den ifade olunmakla ol babda emr u ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir.

27 Şevval [1] 323/11 Kanun-i Evvel [25 Aralık 1905]

A. MKT. MHM. 528/23

MAMURETÜLAZİZ VİLAYETİ'NDEKİ DAĞISTAN VE KARABAĞ MÜHACİRLERİ İÇİN YAPILAN EVLERE İSKAN İZNI VERİLMESİ

Mamuretülaziz Vilayeti'ne sevk edilmiş olan Dağıstan ve Karabağ muhacirleri için Malatya' da yapılan evlere, Padisah'ın doğum gününe tesadüf eden günde iskan izni verilmesine teklif eden Muhacirin-i İslamiye Komisyonu tezkiresi.

[8 Kasım 1906]

Dahiliye

Mektubl Kalemî
10 C. [1] 323/30 Temmuz [1] 21
Muhacirin-i İslamiye Komisyon-I Alisi'ne
Erzurum Vilayet-i Celilesi'ne

Geçende Adana'ya sevk olunan Karabağ muhacirlerinin oraca vaki olaun bazı masraflarının tesviyesi hakkında tevarüd eden 30 Haziran seli [1] 321 tarihli telgrafname-i atüfileri aidiyeti cihetiyle Muhacirin-i İslamiye Komisyon-ı Alisi'ne irsal kılınmasıyla neticesinin oradan takib buyurulma hususunda muhasebe ifadesiyle beyanına ibtidar olundu. Ol babda.

Umur-ı Maliye Nezareti Mektubi Kalemî

Ma 'ruz-I çaker-i kemineleridir ki

Adana'ya sevkolunan Karabağ muhacirlerinden yetmiş beş hane halkı Erzurum'da ikamet etdikleri müddet için hanlar bedel-i icarı ile nan aziz esmanı olarak bin sekiz yüz guruşun havale-namesinin irsali Erzurum Vilayeti'nin Dahiliye Nezaret-i Celilesi'nden tevdi' olunan telgrafnamesinde işr'ar olunduğu beyanıyla ifa-yı muktezası Muhacirin-i İslamiye Komisyon-Alisi'nden varid olan 6 Ağustos sene [1] 321 tarihli ye elli beş numaralı tezkirede izbar olunmasına mebni meblağ-ı mezburun emsali misillü Muhacirin idaresi'nin üç yüz yirmi bir senesi tahsisatına mahsuben mahalline icrayı havalesi hususunun huzur-ı, sami-i daver-i a'zamilerinden istizanı Muhasebe-i Umumiye-i Maliye'den ifade kılınmıştır. Ol babda emr u ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fi 28 Receb sene [1] 323 ve fi 15 Eylül sene [1] 321 Maliye Nazırı

**ADANA'YA GÖNDERİLEN KARABAĞ
MUHACİRLERİNİN HANLAR İCARIYLA
MAYYÜŞLERİNE MUKTEZİ ERZAK YE SAİRE
ESMAMNIN HAVALİ-NAMEİ GÖNDERİLDİĞİNE DAİR**

Ahmed Nazif
Maliye Nezaret-i Celilesi'ne
Süreti balada muharrer tezkire mücebince Maliye Nezaret-i
Celilesi'nden icra-yı icabına himmet buyurulmuş.
Fi 19 Eylül sene [1] 321/ [2 Ekim 1905]
DH. MXT, 996/59, A. NIKT. MHNI, 527/32

**ADANA HAMİDİYE KAZASINA GÖNDERİLEN
KARABAĞ MUHACİRLERİNİN KİRA VE YİYECEK
BEDELLERİ**

Adana Vilayeti'ne bağlı Hamidiye kazasına gönderilen
Karabağ muhacirlerine gerekli buğday,
arpa, ot ve çift öküzlere ait bedellerin Maliye tarafından
ödenmesine izin verildiğine dair sadaret tez kiresi.
[4 Aralık 1905]

Nezaret-i Umur-ı Maliye
Mektubl Kalemî 2783

Ma' ruz-ı çaker-i kemineleridir ki
Adana Vilayeti dahilinde Hamidiye kazasına gönderilen
Karabağ muhacirlerine muktezi iki yaz elli külek hintanm beheri
yirmi iki guruşdan beş bin beş yüz ve iki yaz elli külek şa'irin
beheri on bir guruşdan iki bin yedi yüz ve otdan ve kamyadan
mamül olarak elli bab savgın beheri yüz guruşdan on beş bin ve
yirmi beş çift öküzün beher çifti bin guruşdan yirmi beş n cem'an
kırk sekiz bin iki yüz elli guruşun tedariki halinde bunların
iskanlarınca atıyyen fevaid-i külliye hasıl olacağı vilayet-i
müşaruni-i leyhadan iş'ar olunduğu beyanıyla ifa-yı muktezası

Muhacirin-i İslamiye Komisyon-ı şAisi'nden varid olan tezkirede
izbar olunmuş olduğundan

Nezaret-i Umur-ı Maliye
Muhasebe-i Umumiye
Aded: 2025
Ma'ruz-ı çaker-i kemineleridir ki

Şimdiye kadar Malatyaya vürud eden seksen beş hanede dört yüz seksen beş hanede dört yüz seksen nüfus Karabağ ve Dağıstan muhacirlerinin mevsim-i bahara kadar iaşeleri için icab eden altmış altı bin yedi yüz seksen guruşun sarfına mezunla yet-i seri'a itası lizumuna dair Muhacirin-i İslamiye Komisyon-ı Alisi birinci azadlığından takdim olunan tezkirelerin leffen gönderildiği, beyan-ı alisiyle iktizasının ifa ve arz ve inbası şeref-varid olan 3 ye 23 Kanun-ı Evvel sene 1317 tarihli ve üç bin iki yüz seksen altı ve üç bin beş yüz elli dokuz numaralı tezakir-i samiye-i hidivi-i efhamilerinde emr u izbar buyurulmuş ve keyfiyet mezkur komisyon-ı ali birinci azalığından ba-tezkire Hazine'ye iş...kılınmış olup bu misillü mebaliğin vaki' olacak emr-i sami-i cenab-ı Sadaret-penahileri üzerine havalesi icra edilmekte olmasına binaen salifü'z-zika altmış altı bin yedi yüz seksen guruşun icra-yı havalesi hususunun huzur-i sami-i cenab-i Vekalet-penahilerinden arzıyla istizanı Muhasebe-i Umumiye-i Maliye'den ifade ye mezkür tezkireler leffen takdim olunmuşdur. O babda emr u ferman hazret-i veliyyül-emrindir.

Fi 16 Şevval sene 1319 ve fi 13 Kanun-ı sani sene 1317/ [26 Ocak 1902]

Maliye Nazırı Ahmed Reşad
A. MKT. MHM. 516/9

**KARABAĞ'DAN HAREKET EDİP İRAN
TOPRAKLARINDAN GEÇEREK OSMANLI DEVLETİ'NE
GÖÇ ETMEK İSTEYENLERİN ŞİKAYETLERİ**

Karabağ'dan hareket edip İran topraklarından geçerek Osmanlı Devleti'ne göç etmek istediklerinde İranlılar tarafından üzerlerine saldırılan göçmenlerin, İran'ın Köhne şehrinde Osmanlı balyoşuna müracaatlarında himaye edilmediklerini Van Valiliği'ne şikayet etmeleri üzerine konunun araştırılmak için Hariciye Nezareti'ne havale edildiğine dair Dahiliye Nezareti tezkiresi.

[7 Nisan 1903]

Mamuretülaziz Vilayet-i Celilesi Canib-i Alisi'ne
Ma'ruz-ı çakerleridir ki

Çakerleri din-i Muhammediye ye İslam milletinden olduğumuz halde Rusya toprağı dahilinde Karabağ'dan hicretle İran toprağına duhul ederek bu canibe gelmekde olduğumuz halde tarihten on mah mukaddem İranın Humanezli Ağa Han oğlu Cafer Han ve hıdmetkarları Necef ve Davud ve Sarçalı Darşit ve Hüseyin ve saire çokça neferat ve refikleri silah-endaz olarak üzerlerimize hücum ederek dokuz yüz aded manat-ı nakdiye akçelerimizle on iki re's kısrak esb hayvanlarımızı gasb ederek götürdüler ce Dev-let-i Aliyye tarafından İranın Köhne şehrinde ikamet eden balyosa müracaatlarımızda bizleri selametle savuşdurmak üzere sekiz buçuk aded beyaz sim mecdiye çakerlerinden ahz ederek ale's-sabah çıkduğımızda ez-her cihet bizlere muavenet etmeyerek oradan dahi çıkarak gelmekde iken İranın Ali bulak'da Şeytan Canko'nun oğlu Haso ve Cafer Ağa'nın hıdmetkarları karyeleri derununda bizlerden yüz elli aded manat ve esna-yı rahda da elli aded manat mecmu' iki yüz manat akçelerimizi ve bir sürmeli tüfek ve bit fişeklik, kırk aded fişegiyle ma'a gasb eylediler ye keyfiyet-i mezkuru Van Vilayet-i Celilesi'ne ba-istida arz eyledik ve hak-pay-i veli-ni' amilerine dahi istidayı arz eyledik. Ol babda keyfiyyetin ifa-yı

muktezası merhun-ı hazret-i vilayet-penahilerine menut
bulunmağın emru ferman hazret-i menlehü'l-emrindir.

31 Temmuz [1] 318

Muhacirinden	Muhacirinden	Muhacirinden
Ve	Ve ...	Ve
Mehmed'in oğlu	Mehmed oğlu	İbrahim oğlu
Halil oğlu	Adıgüzel oğlu	
Abdülazim	Arslan	Arslan Han
Mustafa	Allahverdi	

**GENCE VİLAYETİ'NE BAĞLI CEBRAİL
KAZASINDAN GÖÇ EDEREK DİYARBEKİR'E
GELENLERİN MASRAFLARINI'N KARŞILANMASI**

Rusya'nın Gence Vilayeti'ne bağlı CebraİL kazası halkından
iken göç ederek Van'dan Diyarbekir'e geldikleri ifade edilen
muhacirlerin bahar mevsimine kadar yiyecek, giyecek, yakacak ve
kira masraflarını karşılamak üzere gereken paranın harcanabilmesi
için Muhacirin-i İslamiye Komisyonu'nun Sadaret'den izin talebine
dair tezkire.

[28 Ekim 1901]

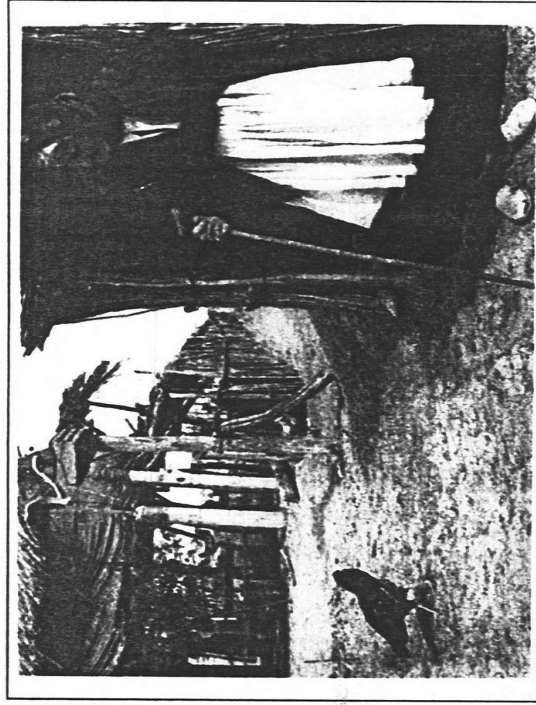
Makam-ı sarn-i hazret-i Sadaret-penahiye

Ma'ruz-ı çaker-i kemineleridir ki,

Rusya'nın Gence Vilayeti'ne tabi' CebraİL kazası ahalisinden
olup dörd yüz altmış sekizi kebir ve üç yüz birü sagir ki cem'an
yedi yüz altmış dokuz nüfus muhacirin bera-yi iskan Van'dan
Diyarbekire geldikleri beyanıyla bunların mevsim-i bahara kadar
iaşe ve levzım-ı ihrakiyeleriyle mulitii olanlarının ikasına ve
muvaakkaten ikameleri için icab eden haneleri ucuratına hazır
edilmek üzere şimdilik yüz bin guruşun sarfına telgrafla acilen
mezuniyet itası Diyarbekir Vilitiyeti'nden ba-telgraf işar olunmuş
hhhhhhh iktizasının sürat-i ifasının Maliye Nezaret-i Celilesi'ne emr

ve iş menut'ı re'y-i ali-i Sadaret-penahileri'dir. Ol babda emr u ferman hazret men lehü'l-emrindir.

Fi 28 Cemaziyelahir sene [1] 319 ve fi 29 Eylül sene [1] 317

TEHCİR'DEKİ BİR KARABAĞ TÜRK AİLESİ... ERMENİLER, TÜRKİYE'YE GÜÇLERİ YETME-
YİNCE KARABAĞ TÜRKLERİNDEN İNTİKAM ALIYORLAR...

*Ermənilərin Zəngəzur və Qarabağdakı bədnam fəaliyyətləri
Osmanlı-Türkiyə mənbələrində*

*(mətnlər Anadolu türkcəsində olduğu kimi,
bəzi qısaltmalarla verilir)*

**ŞUŞA VE KARABAĞ HANI İBRAHİM HALİL HAN'IN
OSMANLI DEVLETİNİN HİZMETİNDE OLMAK
HUSUSUNDA BÖLGEDE YALNIZ KALMASI**

Önceden beri Osmanlı Devleti'nin hizmetinde olmaktan dolayı iftihar ettiğini ancak Kuba Hanı Fethali Han, Şeki Hanı Mehmed Hasan Han ve Revan Hanı Mehmed Han'ın Rusya'ya itaat ettiklerini ve bölgede yalnız kaldığını, yardım edilmediği takdirde kendisinin de Rusya ile sülh yapmak zorunda kalacağına dair Şusa ve Karabağ Hanı İbrahim Halil Hanın Erzurum Valisi Abdullah Pasa'ya göndermiş olduğu Farsca mektubun tercümesi.

[19 Ağustos 1806], 4. C. [12121 [19 Ağustos 1806] HAT, 1392/55538

**TAHRAN'DAN BÜYÜK BİR ASKERİ GÜCLE
İLERLEYEN İRANLILARIN ŞUSA VE KARABAĞ
YÖNÜNE HAREKET EDEREK, YAPILAN SAVAŞ
SONUCUNDA RUSLARI MAGLUP ETMELERİ**

[27 Aralık 1806]

**RUSYA ORDUSUNUN KARABAĞ CİVARINDA
TOPLANDIĞINA DAİR BİLGİLER**

Nasıruddin şah'ın Tebriz'de bulunan veliahdı ile Tahran'daki saltanat naibi olan oğullarının idamına yönelik komplolar önlemediği halde ihtilalın şiddetle devam ettiği, Rusya ordusunun Karabağ civarında toplandığı, Bağdat'ta ortaya çıkan bir takım hadiseler

hakkında Altıncı Ordu Müfettişliyi'nden Yıldız Sarayı'na çekilen telgraf.

[24 Haziran 1891]

**RUSYA'DAN GÖNDERİLEN SANDIKTAN
"KARABAĞ" BASLIKLİ KİTAPLARA EL KONULMASI**

Anadolu'daki Ermenileri kışkırtmak amacıyla yurda sokulan muzır evrak miktarının gün geçtikçe arttığı, Ohannes isimli Ermeni'nin Rusya'dan gönderdiği sandıktaki "Karabağ" başlıklı kitapların muhtevası bütünüyle zararlı görüldüyünden el konulduğuna dair Dahiliye Nezareti tezkiresi.

[18 Ocak 1887] DH. MKT, 1393/66

**NAHÇIVAN VE KARABAĞ ERMENİLERİNİN
OSMANLI SINIRINI SALDIRI İÇİN BİR ARAYA
GELMELERİ**

BİR araya geldikleri Tiflis şebbenderliği tarafından da doğrulanan Nahçıvan ve Karabağ Ermenileri'nin muhtemel saldırılarını engellemenin Rusya ve İran hükümetlerinin icraatlarına bağlı olduğu, saldırılara karşı hazırlık olarak Hakkari belgesindeki askerî kuvvetlerin artırılması, ihaneti ile meşhur Bayezid murahhasasının görevden alınması ve pasaport kontrolü işin Rusya sınırında yeni kapılar açılarak Rüşumat idareleri oluşturulması gerektiği hususlarında Dahiliye Nezareti, Sadaret ve Adliye ve Mezahib Nezareti ile yapılan yazışmalar.

[3 Ağustos 1891]

NAHŞIVAN VE KARABAĞ ERMENİLERİNE KARŞI RUSYA VƏ İRAN HUDUDU BOYUNCA GÜVƏNLİK TEDBİRLERİNİN ARTIRILMASI

Nahşivan ve Karabağ Ermenilerinin İran sınırından Muş, Van ve Beyazıt'a saldırmak için hazırlık yapmakta oldukları bildirildiğinden Rusya ve İran hududu boyunca güvenlik tedbirlerinin artırılması, sınırda seyyar müfrezeler teşkil edilerek pasaport memurlarının görevlerini suistimal etmelerinin önlenmesine dair Dahiliye Nezareti tarafından Erzurum, çekilen telgraf.....

Trabzon ve Van vilayetlerine [2 Nisan 1891]

21 Mart sene 1307 [2 Nisan 1891] DH. MKT, 1713/94

NAHÇIVAN VE KARABAĞ ERMENİLERİNİN OSMANLI SINIRINI SALDIRI İÇİN BİR ARAYA GELMELERİ

Bir araya geldikleri Tiflis şebbenderlişi tarafından da doğrulanan Nahşivan ve Karabağ Ermenileri'nin muhtemel saldırılarını engellemenin Rusya ve İran hükümetlerinin icraatlarına bağlı olduğu, saldırılara karşı hazırlık olarak Hakkari belgesindeki askerî kuvvetlerin artırılması, ihaneti ile meşhur Bayezid murahhasasının görevden alınması ve pasaport kontrolü işin Rusya sınırında yeni kapılar açılarak Rüşumat idareleri oluşturulması gerektiği hususlarında Dahiliye Nezareti, Sadaret ve Adliye ve Mezahib Nezareti ile yapılan yazışmalar.

[3 Ağustos 1891]

NAHŞIVAN VE KARABAĞ ERMENİLERİNE KARŞI RUSYA VƏ İRAN HUDUDU BOYUNCA GÜVƏNLİK TEDBİRLERİNİN ARTIRILMASI

Nahşivan ve Karabağ Ermenilerinin İran sınırından Muş, Van ve Beyazıt'a saldırmak için hazırlık yapmakta oldukları bildirildiğinden Rusya ve İran hududu boyunca güvenlik tedbirlerinin artırılması, sınırda seyyar müfrezeler teşkil edilerek pasaport memurlarının görevlerini suistimal etmelerinin önlenmesine dair Dahiliye Nezareti tarafından Erzurum, çekilen telgraf..... Trabzon ve Van vilayetlerine [2 Nisan 1891]

2I Mart sene 1307 [2 Nisan 1891] DH. MKT, 1713/94

RUSYA ORDUSUNUN KARABAĞ CİVARINDA TOPLANDIĞINA DAİR BİLGİLER

Nasıruddin şah'ın Tebriz'de bulunan veliahdl ile Tahran'daki saltanat naibi olan oğullarının idamına yönelik komplolar önlendiği halde ihtilalın şiddetle devam ettiği, Rusya ordusunun Karabağ civarında toplandığı, Bağdat'ta ortaya çıkan bir takım hadiseler hakkında Altıncı Ordu Müfettişliyi'nden Yıldız Sarayı'na çekilen telgraf. [24 Haziran 1891]

KARABAĞ ERMENİLERİNİN VAN, BAYEZİD VE MUŞ TARAFLARINA HUCUM ETMEGE HAZIRLANMALARI

Nahçıvan ve Karabağ Ermenilerinin Kars civarında toplanıp, İran Ermenileriyle birleşerek Van, Bayezid ve Muş taraflarına hücum etmege hazırlandıkları haberlerinin alındığı ve Kazak emekli yizbaşlarından Aşimof adlı Rus'un Tiflis'e gelip bu kuvvetin kumandasını üstleneceğinin bildiril-diğine dair Tiflis Başehbenderliği tahrirşti. 9 şubat 1891

Bab-ı Ali Nezaret-i Hariciye Tercüme Odası
Hariciye Nezareti'ne 24 Haziran sene [18] 97 tarihiyle
Petersburg Sefaret-i Seniyyesi'nden varid olan 249 numaralı
telgrafnamenin tercümesidir.

Yüz dokuz numaralı telgrafname-i asafanelerini şimdi
aldığımdan hemen hariciye nazırının muavinini görüp
mümdericatını tebliğ eyledim.

Muavin-i mumaileyh işin ehemmiyet ve müsta'celiyetine ve
müddet-i mu'ayyenenin takarrub etmesine mebni Rusya memaliki
dahilindeki Ermeni fesedesinin telegrafname-i devletlerinde beyan
olunan komitelerin tesvilatına men'i-i iştirakleri için tedbir-i
acilenin ittihazı lüzumunu Kafkasya memurlarına derhal ba-telgraf
izbar edeceğini bendenize kat'iyen va'd eylemiştir

[29 Haziran 1897] A. MKT. MHM, 670, 14

**AHISKA, KARABAĞ VE GENCE'DEN OSMANLI
TOPRAKLARINA GEÇEREK KARIŞIKLIK
ÇIKARACAKLARI HABER ALINAN ERMENİLER İÇİN
TEDBİR ALINMASI**

Ahıska, Karabağ ve Gence'den Açmiyazın Katagikosu'nun
yanına giden birkaç yüz Ermeni fesatçının Rusya veya İran
sınırlarından Osmanlı topraklarına geçerek karışıklık çıkaracakları
haber alındığından, Erzurum ve Van vilayetlerine gerekli tedbirlerin
alınması, Petersburg ve Tahran sefaretlerine ise fesatçıların
sınırlarından geçişlerine engel olunması hususlarında talimat
verilmesini bildiren Dahiliye Nezareti tezkire suretleri.

[2 Eylül 1897]

Dahiliye Nezaret-i Celilesi'nden varid olan fi 4 Rebiülahir sene
[1] 315 ve fi 21 Ağustos sene [1] 313 tarihli tezkirenin surettir.

Devletlü efendim hazretleri,

Rusya'da bulunan Ermeni fesedesinden birkaç yüz kişinin Ahışa etraflarından Eçmiyazin katagikosu nezdine gitmekde ve Karabağ ve Gence'den dahi bir hayli haşeratın yine o cihete hareket etmekde oldukları ve eğer Rusya kordonlarından fırsat bulurlar ise Bayezid cihetinden ve bulamadıkları halde İran hududundan tecavüzle Memalik-i Şahane'de ika-yı yürüş edecekleri istihbar kılınması üzerine takayyudat-ı lazimenin icrası hususu Erzurum ve Van villiyetlerine iş'ar ve ihtar edilmesiyle nezaet-i celile-i asfsanelerimizde fesede--i merkumenin men'-i mürurları esbabının istihsalı için Petersburg ve Tahran Sef'aret-i Seniyyelerine talimatı mahsusa ill buyurulması menut-ı himem-i aliyye-i daverileri olduğu Tesri'-i Muamelat Komisyonu'ndan ifade kılındı. Ol babda. [2 Eylül 1897] HR. SYS, 2792/56

fesadların arkasında İngiliz, ayakları görtünmektedir. Bir taraftan İran'da ulemayı Şi'a ve züvvar namıyla külliyetlü kafiyelelerin Bağdad'a geleceğim geçen gün altı nefer Acem tüccarı Bağdad'da dört saat mesafede garat olunur, üç neferu katl olunmuşdur. Bağdad vilayetinin aşayir ihtilali tezayüd etmə və hər gecə şehir derununda esrar-ı kadiriye hane soyup adem katl etmedediler.

Fi 12 Haziran sene [11307 [24 Haziran 1891]

Kulları Yiver-i Ekrem-i Hazret-i Şehriyriarı ve Altıncı Ordu-yu Hümayün Müfettişi Nusret Y. PRK. ASK, 73/36

AZERBAYCANLILARIN ŞUŞA'DA ERMENİLERİ MAĞLUP EDEREK HAZAR DENİZİ SAHİLİNDEKİ LENGERAN BÖLGESİNİ ELE GEÇİRMELERİ

Kars ve Sarıkamış'ta Ermenilerin bir kısım halkı hapis ve sürgün ettikleri, gençleri casusluk ithamıyla öldürdükleri / Savaş vergisi adı altında halkın elinden at, araba ve büyük baş hayvanlarını topladıkları, vergi ödemeyenleri Akçakale köylerinde topa tuttıkları / Azerbaycanlıların Şuşa'da Ermenileri mağlup ederek Hazar Denizi sahilindeki Lengeran bölgesini elde ettiklerine

dair haberler hakkında 15. Kolordu Erkan-ı Harbiye Dairesi tarafından Harbiye Nezareti ile bazı valiliklere ye fırka kumandanlıklarına yazılan tamim.
[7 Temmuz 1919]

15. Kolordu Erkan-ı Harbiye Birinci Şubesi'nin Musvedde Varakasıdır.

Harbiye Nezareti'ne, Müfettişliğe, Van, Erzurum, Trabzon, Bitlis vilayetlerine, Erzincan Mutasarrıflığı'na, Üçüncü, On birinci, On ikinci Fırka Dokuzuncu Fırka Kumandanlığı'na, süvari, nişancı, topçu alay kumandanlıklarına;

1-Kars'da Ermeniler Müslüman ahaliden ileri gelenleri habs ve teb'ide germiyyet vermektedir. Yüzü mütecaviz İslam'ı Osmanlı tebaası diyerek der-dest ve geriye teb'id etmişlerdir ve ekser Müslümanı casus diye itlaf etmekde oldukları anlaşılmıştır.

2- Sarıkamış ve Kars civarında Ermenilerin İslam gençlerini toplayarak gaib etdikleri haber alınıyor. Kars ve Göle muteberanından sekiz zat imha ve Şükrü Çavuş isminde bir İslam idam edilmiştir.

3- Ermeniler tekalif-i harbiye namı altında İslamların at, öküz, araba ve mev'aşilerini cebren toplamakdalar. Tekalifi kabul etmeyen Akçakale çukurundaki sekiz Müslüman karyesi üzerine 300/üç yüz süvari ile 300/üç yüz piyade ve top, makineli tüfek sevk ederek ahali-yi İslamiye'yi topa tutmuşlardır. Ahalinin cümlesi Allahuekber dağına çıkmışlardır.

5- Azerbaycanlıların takriben on gün kadar evvel Şuşa'da Ermenileri mağlub ve perişan ve burayı işgal ve Gerus istikametinde harekete devam etdikleri ve bahr-ı Hazer sahilindeki Lengeran mevkiini de elde eyledikleri ve Baku-Culfa demiryolunun da inşasınala başladıkları haber alınmıştır.

4--Ermenilerin bilhassa Zengesur, Nahçıvan ve Dar-ı Alagez mıntikalarında İslamların silahlarını toplamak için pek ziyade cebir ve şiddet ve bu bahane ile her türlü zulm ve hakaretde bulundukları mevsukan haber alınmıştır.

6- Hudud haricinde emniyet olmadığını Erzurum İngiliz mümessili dahi itiraf etmiş ve Tebriz'de vaki' olan bir kıtali basdırmak için Ceneral Biçek karargahıyla Gümrüden Tebriz'e gitmekde olduğunu dahi söylemiştir.

7- Nezarete, vilayetlere şifre ile fırkalara süvari, topcu ve nişancı alaylarına yazılmışdır.

Aynen müfettişliğe mücavir kolordulara ve vilayetlere (Van, Bitlis, Trabzon, Erzurum, Erzincan) ve Harbiye Nezareti'ne de yazılacaktır.

[7 Temmuz 1919] HR. SYS, 2877/23

Orijinal metinde 5. Madde 4. Maddenin önünde bulunmaktadır

Komisyounun yardımlarının yetersiz kaldığı, Zengizor, Şuşa, Cevanşir ve Kazak sancaklarında yiyecek, erzak sıkıntısı ve pahalılığın had safhada olduğuna dair Tiflis Başşehbenderliği'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen tahrirat. [20 Şubat 1907]

Bab-I Ali Tercüme Odası Numara: 42

Hariciye Nezareti'ne 20 Şubat 1907 tarihiyle Tiflis Başşehbenderliği'nden varid olan 14 numaralı tahriratın tercümesidir:

Geçen sene zuhur eden iğtişaat neticesi olarak Gence'de kaht u gali ve hastalık hüküm-ferma olmağa başlamıştır. Mahal-i mezkür guvernömrünün taht-ı riyasetinde müteşekkil iane komisyonu birçok bivayegane muavenet edemiyor. Ahali-i İslamiye ile Ermeni ağniyası tarafından verilen ianat erbab-ı ihtiyacın yüzde birine bile kifayet etmediğinden komisyon-ı mezkür ahali-i merkumeye muavenet için Kafkasya memurin-i mülkiye ve askeriyesine ve askeriyesine müracaat etmiştir. „Zengizor Sancağı'nda fakr u sefalet hüküm-ferma olduğu gibi Şuşa ve Kazak sancaklarında dahi yiyecek ekmek yokdur. Cevanşir Sancağında bir pot adi dakik iki rubleye çıkmıştır. Vesait-i nakliyenin fıkdanındann naşekserisi dağlarda bulunan kura ahalisine edviye ve erzak

gönderilemediğinden eyaletin hemen her tarafında kahtu gala ve iskorbüt illeti haküm –fermandır. Emr u ferman.

[20 Şubat 1907] HR. SYS, 1270/3

GENCE'DEKİ İKİ ERMENİ KİLİSESİNDE ÇOK MİKTARDA TUFEK VE PATLAYICI ORTAYA ÇIKARILMASI

Elizabetpol'da -Gence- bulunan iki Ermeni kilisesinde zaptiye tarafından çok miktarda tüfek ve patlayıcı ortaya çıkarılarak bazı rahiplerin tutuklandığına ve Ermenilerin silahlanmaya devam ettiklerine dair Tiflis Başşehbenderliği'nden Hariciye Nezfireti'ne gönderilen tahrirat.

[25 Eylül 1907]

Bab-ı Ali Tercüme Odası Numara: 315

Hariciye Nezareti'ne 12/25 Eylül 1907 tarihiyle Tiflis işehbenderliği'nden varid olan 114 numaralı tahriratın tercümesidir:

Mevsuk bir mahaleden istihsal eylediğim malumata nazaran Elzabetpol'de kain iki Ermeni kilisesinde zabıtaca külliyetlü hartuc tüfenk, anbara zahire ihrac olunmuş ve bir çok kesen ile rahiblerden bazıları derit ve tevkif edilmiştir. Ermeniler el-an silahlanmakda devam ediyorlar. Emr ' u ferman.

[25 Eylül 1907] R. SYS, 1270/3, 41 42

TASNAKSUTYUN KOMİTESİ'NİN EN NÜFUZLU LİDERİNDEN BİRİNİN GENCE'DE TUTUKLANMASI

Tasnaksutyun Komitesi'nin en nüfuzlu liderlerinden olup Elizabetpol'de - Gence'de - tutuklanarak evinde tüfek ve patlayıcı bulunan Erhimandirit Korpik'in Osmanlı topraklarında karışıklık çıkarmak maksadında olduğu bildirildiğinden, alınması gereken

tedbirlere esas olmak üzere, Tiflis Başşehbenderliği'nce durumun takip edilerek bilgi verilmesi hakkında Padisah'ın iradesini tebliğ eden Yıldız Sarayı Başkitabet tezkiresi. [24 Ekim 1907]

Bab-ı Ali Daire-i Hariciye Mektubi Kalemi

26 Kaunun-ı sanl sene [1] 321 tarihli Tiflis başşehbenderinin tahrirde süretidir

Kafkasya'da Gence şehrinden Tiflis'de mukim muteber bir zata vuri olan mektubun mündericatı hakkında Şehbenderhane'ye malumat itası iltimas olunmasına nazaran mürselün-ileyh Şehbenderhane'ye gelüp tahrirat mezküreyi bendenize kıraat eylemiş ve mazmunu Kafkasya Müsülmamlarının, katliamına iştirak üzere Erzurum vilayeti cihetinden sekiz yüz Ermeni fedaisi el-yevm Gence şehrine muvasalat ve bir taraftan da peyderpey gelmekde idiklerinden bunların Memalik-i Mahruse-i Şehane'den bu tarafa gelmelerinin men'i için Hükümet-i Seniyye'ye niyaz eylemekden ibaretdir. Rus postalarında bi'l-umum mekatib feth ve kürşad ve muayene edildiklerinden mevkiine nazarin ismli zikirden ihtiraz eylediğim mürselün-ileyiha cevaben işbu şayi'anın sıhhatine itimad edilmemesini zira Ermenilerin Memalik-i Şehane'den huruc ve duhulleri memnun'iyet-i kat'iyye tahtında olmakla beraber hudud-ı hakani taraflarında nezaret ve takayyudat-ı kamili ifa edildiğinden bunların bu zamanda firarlarına meydan verilemeyeceği ve şaiyat-ı mazkure ahali-yi İslamiye'yi sırf ye's ve fütura götürmek üzeri Ermeni komiteleri ve yahud sair taraftan tertib ve tasni edilmiş desiseden ibaret iddiğini beyanla beraber işbu ihbaratın Hükümet-i Seniyye'ye arzıyla hudud-ı hakani taraflarında mevcut olan takayyudatın bir kat daha teşdid ve tezyidini istirham edeceğimi ilaveten beyan eylerim. Salifü'l-arz mektub mündericatına nazaran Hudud-ı Hakani Kumandanalığı'na icab eden emr ve talimatın tekidi her halde rey-i rezin-i isabet-karin-i cenab-ı nezaret-penahilerine mütevakkıf bulunmuş olmakla ol babda.

Aslına mutabıkdır Salahaddin [26 Mart 1906] MKT.

RUSYA'NIN ŞUŞA KASABASINDAN VARTAN'NIN İSTANBUL'DA ARANMASI

Rusya'nın Şuşa Kasabası'ndan Vartan Varşak isimli şahsın, bulunduğu yer ve kimliğinin araştırılmasına gerek görüldüğünden gizlice bilgi verilmesi için Zabtiye Nezareti'nin İstanbul, Beyoğlu ve Üsküdar birimlerine gönderilen tamim.

[1 Ekim 1906]

Tamim 865 İstanbul 1067 Beyoğlu 859 Üsküdar
Mısırdaki Matosyan ve Mıgırdıç Apermiyan ve Ağaton Bey ve Sitrak Perbiyan ve Çırak Berberyan ve Filibe'de Mardiros Manukyan, İnzabek ve Simon ve Rusya'nın Şuşa kasabasında Vartan Varşak nam şahısların mahallerince ahval ve hüviyetlerinin tahkikine teşebbüs olduğundan buraca da mahremane olarak vesait-i münasibe ile tahkikat-ı lazime bi'l-icra istihsal olunacak malumatın pey derpey inbası hususunda iktiza edenlere İzbarı Hey'et-i Tahkikiye'den ifade olunarak icabı icra kılınmış olmakla idare-i aliyyelerince de iktizasının ifa ve neticenin inbası hususuna himem.

18 Eylül [11] 322/ [1 Ekim 1906] ZB, 5921137

GENCE, ZENGİZOR, ŞUŞA, CEVANŞİR VE KAZAK SANCAKLARINDA İSYANLARDAN DOLAYI YİYECEK VE ERZAK SIKINTISI

Gence'de önceden ortaya çıkan isyan ve karışıklıklardan dolayı kıtlık ve hastalıkların yaygınlaştığı, Müslüman ve Ermeni zenginlerinden oluşan tedbirlerin alınmasına dair Tiflis Başşehberliği'nden gelen telgraf üzerine Petersburg Osmanlı Sefareti'nce Rusya Hariciye hazırlığı nezdinde teşebbüse geçilerek Kafkasya me-murlarının konudan haberdar edileceğinin

bildirildiği hakkında Sadaret ve Hariciye tezkireleri. [29 Haziran 1897]

Sadaret Mektubi Kalemi Numara 1435

Van Vildyeti Vekaleti'ne Şirfe

Karabağ Ermeni müfsidlerinden bazıları Tiflis'e iltica etmiş olan Ermenileri Haziran'ın on beşinci günü Van'da ika-ı musammem bir iğtişaşa iştirakı teşvik ettikleri Tiflis Başşehbenderliği'nin iş'arından anlaşılmakla takayyadat lazime ve ciddiye icrası tavsiye olunur.

Bab-I Ali Daire-I Hariciye Tercüme Odası

Ha'riciye Nezareti'ne 22 Haziran sene [18] 97 tarihiyle Tiflis Başşehbenderliği'nden varid olan telegrafnamenin tercümesidir.

“Karabağ ” Ermeni müfsidlerinden bazıları Tiflis'e iltica etmiş olan Ermenileri şehir-i halin on beşinci günü için Van'da hazırlanan bir iğtişaşa iştirake teşvik ediyorlar.

Bab-ı Ali

Daire-I Hariciye

Mektubi Kalemi 1435

Huzuru-ı sami-ı hazret-i Sadaret-penahiye

Ma'ruz-ı çaker-i kemineleridir,

Karabağ Ermeni müfsidlerinden bazıları Tiflis'e iltica etmiş olan Ermenileri

Haziran-ı Rumi'nin on beşinci günü için Van'da hazırlanan bir iştirake teşvik ettiklerini havi Tiflis Başşehbenderliği'nden varid olan 22 Haziran sene [18] 97 tarihli telegrafnamenin tercümesi leffen takdim alınmış ve zıkr olunan mülteci Ermenilerin men'i hareket'ımızıraraları babının istihsaliyle neticesinin inbası Petersburg Sefaret-i Seniyyesi'ne tavsiye edilmiş olmakla emru ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir.

22 Muharrem sene [1] 315 ve Fi 11 Haziran sene [1] 313

Hariciye Nazırı Tevfik

Bab-ı Ali
Daire-i Sadaret-i Uzma
Mektubi Kalemî

Van Vilayeti Vekaleti'nden varid olan şifireli telgrafnamenin
hallidir

Cevab. 12 Haziran sene [1] 313 saye-i kudret-vaye-i cenabı
Padişahi'de dahilen ye haricen muhill-i asayiş bir hal zuhur
etmeyüp ehül'l-hamd sükunet ve emniyet kemakan ber-devam
idüğü ve atiyen dahi arıza-yı aliye mugayir bir hal ve hareketin
vuku' ve zuhura gelememesi emilnde mevki'an ve halen lazım gelen
tedabir-i tahaffuzkarı ve inzibatiyeye tevessüllden bir an ve bir
dakika gerü dumlmamakda bulunduğı ma'ruzdur.

Ferman.

Fi 17 Haziran sene [1] 31 Van Vali Vekili ve Sekizinci Ftrka
Kumandanı Ferik Şemsi

Bab-ı Ali Daire-i Hariciye Mektubi Kalemî 1466

Huzuru sam-i hazret-i Sadaret-penahi'ye

Ma'ruz-ı çaker-i kemineleridir,

"Karabağ" Ermeni müfsidlerinden bazıları Tiflis'e iltica etmiş
olan Ermenileri Haziran-ı Rfırni'nin on beşinci günü için Van'da
hazırlanan bir iğtişâşa iştirake teşvik etdiklerini havi Tiflis
Başşehbenderliği'nden varid olan telgrafnamenin tercümesi 22
Muharrem sene [1] 315 tarihli tezkire-i çakeriyle takdim ve zikr
olunan mülteci Ermenilerin men'-i hareket-i muzırraları esbabının
istihsaliyle neticesinin inbası Petersburg Sefaret-i Seniyye'sine
tavsiye edildiğı arz ve terkim kılınmışdı. Ol babda icra cylediğı
teşebbüs üzerine Rusya memaliki dahilindeki Ermeni fesedesinin
bu yoldaki tesvilata men'-i iştirakleri için tedabir-i acile ittihazı
lüzumunu Kafkasya memurlarına derhal ba-telgraf izbar edeceğini
Rusya hariciye nazırı muavininin kendisine kat'iiyyen vaad eylemiş
olduğunu mübeyyin Petersburg sefiri saadetül paşa hazretlerinden
cevaben alınan 24 Haziran sene [18] 97 tarihli ye 249 numaralı

telgrafnemenin tercümesi dahi leffen arz ve takdim kılınmakla emr
u ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fi 25 Muharrem sene 1315 ve fi 14 Haziran sene [I]
313 Hariciye Nazırı Tevfik

CEBRAİL EYALETİ DÜDÜKÇÜ KÖYÜNE YAPILAN SALDIRI

Cebrail Eyaleti yöneticisinin, Cebrail Eyaleti I. Polis
Bölgesine başsağlığı Düdükçü köyünün 31 Aralık 1918 tarihinde
dağıtılıp yakıldığından bahseden raporu.

8.1.1919, BGA. 930 01. 3-48-6, ADA.894-4-65

TÜRK DEMOKRASİ PARTİSİ ÜYELERİNİN AZERBAYCAN HÖKÜMETİNE TELGRAFI

Ahçinek vadisinde 1600 müslimanın ermeniler tarafından
kuşatılarak silahlarının alındığı ve katledildiği, köylerin dağıtıldığı,
İran'dan gelen Ermenilerle yerli Ermenilerin birleşiklerine
dair, Türk Demokrasi Partisi üyelerinin Şusa'dan Azerbaycan
Hökümetine gönderdikleri telgraf.

28.11.1919, BCA. 930 01. 3-48-20

ERMENİLERİN ZANGEZUR'DA TEKRAR KATLIAMA BAŞLADIKLARI

Zangezur Eyaletinde kanlı olayların tekrar başlatıldığı,
eyaletin, Çaylı, Okçu köylerinde 900 kişinin katledilip 400 kadın ve
çocuğun mescide sokularak, mescidin dinamitle patlatıldığını
bildiren Kazi Behcet adlı şahsın Azerbaycan Parlamento üyesi
M.S.Ahundzade'ye gönderdiği telgraf.

3.12.1919, BCA. 930 01. 2-28-9

23 KASIM TARİHLİ ANLAŞMAYA ERMENİLERİN RİAYET ETMEDİĞİ

Azerbaycan Dışışleri Bakanı Caferov'un 23 Kasım 1919 tarihinde Azerbaycanla Ermenistan arasında imzalanan, anlaşm şartlarına aykırı olarak Ermenilerin Zangezur Eyaleti ve köyleri ile Dereleyez Eyaleti ve köylerinde saldırı ve katliama devam ettikleri 300 erkegi öldürerek 30 kadını esir aldıklarından bahisle, Azerbaycan'ın Gürcistan'daki Diplomatik Temsilcisine, Gürcistan Dışışleri Bakanına, Britanya Yüksek Komiserliğine, Müttefik Devletler Yüksek Komiser Yardımcılığına, Fransa ve İtalya askeri misyon başkanlığına gönderdiği telgraf.

3.12.1919, **BCA. 930 01.2-28-10**

23 KASIM 1919 TARİHLİ ANDLASMAYA RAĞMEN ERMENİLERİN KARABAĞDA YAPTIKLARI KATLIAMLAR

Azerbaycan Dışışleri Bakanı Caferov tarafından, Gürcistan'daki Azerbaycan Diplomatik Temsilcisine, suretlerinin de Müttefik Devletler ve Britanya Yüksek Komiseri ile Fransa ve İtalya askeri yetkililerine ve Gürcistan Dışışleri Bakanına gönderilen, Ermenilerle 23 Kamm 1919'da imzalanan anlaşma şartlarına uyulmayarak saldırmaya ye katliamlara devam edildiğinin, Ermenistan Hökümetinin duruma müdahale edip, olaylan durdurulmaması halinde daha kötü sonuçların doğacağını ve durumdan Azerbaycan Hökümetinin sorumlu tutulmayacağını belir tildigi telgraf.

10.12.1919, **BCA. 930 01. 4-56-3**

**KARABAĞ GENEL VALİ VEKİLİ
MAHMUDBEKOV'UN ALİ'YANLI KÖYÜNE YAPILAN
ERMENİ SALDIRISI HAKKINDA İÇİŞLERİ BAKANINA
GÖNDERDİĞİ TELGRAF**

Karabağ, Genel Vali Vekili Mahmudbekov'un, Şuşa ve Cebraıl eyaletlerine ait Tag-Mugdamı, Şusalık, Agdus, Hazaburt köylerinden oluşan silahlı 600 Ermeninin Aliyanlu köyüne saldırdığı, Müslimanların ateşle karşılık verdiği, çatışmada 16 Ermeninin ölü ele geçirildiği, öldürülen Ermenilerin ceplerinde bulunan belgelerden Lenkeran askeri birliği subayları olduğunun anlaşıldığına dair, İçişleri Bakanı'na gönderdiği telgraf.

12.1.1920. BeA. 930 01. 3-50-3

**KARABAĞ GENEL VALİ VEKİLİ
MAHMUTBEKOV'UN, ZANGEZUR-DONDARLI
BÖLGESİNDEKİ ERMENİ SALDIRILARI HAKKINDA
İÇİŞLERİ BAKANINA GÖNDERDİĞİ TELGRAF**

Zangezur'un Dondarlı bölgesinde savaşın devam ettiği, bölgede 10 binden fazla Ermeninin bulunduğu, ayrıca Ermeni ordusunda Amerikan ve İngiliz askerlerinin de görev aldığı bildirildiği Karabağ Genel Vali Vekili Mahmutbekov'un İçişleri Bakanlığına telgrafi.

22.1. 1920, BCA.930 01. 3-50-9

.....

**19-25 OCAK 1920 TARİHLERİ ARASINDA
ERMENİLER TARAFINDAN YAĞMALANIP YAKILAN
ZANGEZUR EYALETİNE AİT MÜSLÜMAN KÖYLER (34
KÖYÜN SİYAHISI ELAVE EDİLİR)**

25.01.1920, BCA. 930 01. 4-56-5

**YERLİ HALKTAN AZERBAIJAN ORDUSUNU
DESTEK AMACIYLA SİLAHLI GRUPLARIN
OLUŞTURULMASI**

Azerbaycan İçişleri Bakanı Hacinski tarafından Karabağ Genel Valisine gönderilen, Zangezur'daki olaylar ve Karabağdaki tehlikeli durum dolayısıyla orduya destek amacıyla Müslimanlardan silahlı gruplar oluşturulup, operasyonlara iştirak etmeleri hakkında mektup.

24.1.1920, **BCA. 930 01. 3-50-11**

**ZANGEZUR BÖLGESİNDEKİ OLAYLARLA İLGİLİ
VEKİLOV'UN ALBAY GASKEL'E BİLGİ VERDİĞİ
TELGRAF**

Azerbaycan'ın Gürcistan'daki diplomatik temsilçiler grubu başkanı Vekilov'un, Azerbaycan Dışişleri Bakanına gönderdiği, Müttelik Devletler Yüksek Komiseri Albay Gaskel'e Zangezur bölgesindeki olaylarla ilgili bilgi verildiği, Albay Gaskel'in Ermenistan Hükümetinin kendisine sürekli yanlış bilgiler vererek kandırmaya çalışmasından büyük üzüntü duyduğu, ancak elinde askeri güç olmadığı için Ermenilere karşı herhangi bir yaptırım imkanı olmadığı fakat ekonomik ambargo uygulatarak Ermeni saldırılarını durduracağını söz verdiğinin bildirildiği telgraf.

31.12.1919, **BCA. 930 01. 2-31-25**

**ZANGEZUR'A YARDIM AMACIYLA HALK
ARASINDAN 1000 KİŞİLİK SİLAHLI GRUP
OLUŞTURULDUĞU HAKKINDA TELGRAF**

4.2.1920, BCA. 930 01. 3-50-12 ADA. 894-7-21

AZERBAIJAN ARMY'S ZANGEZUR'A GONDERİLME NEDENİ

Azerbaycan Dışışleri Bakanı Hoyski'nin Ermenistan Dışışleri Bakanı Hatisov'a gönderdiği Azerbaycan'ın Ermenistan'ın içişlerine karışmak gibi bir niyeti olmadığının, ancak 23 Kasım tarihli anlaşma şartlarına rağmen Ermenistan ordusunun Zangezur Eyaletindeki saldırı ve katliama devam etmesi üzerine, bölgedeki Müsliman halkın tamamen yok edilmemesi amacıyla Azerbaycan ordusundan bir miktar askeri kuvvetin o bölgeye gönderildiğinin ve bölgedeki olayların bu sayede durdurulduğunun belirtildiği telgraf.

26.2.1920, **BCA. 930 01. 4-70-9**, ADA. 970-1-113

REVAN'DAN GENCE'YE GİDEN TRENİN BEŞ YÜZ MÜSÜLMAN YOLCUSUNUN ERMENİLER TARAFINDAN ÖLDÜRÜLDÜĞÜ

Kağızman'ın güney-batısında bulunan Şorlu köyüne gelen kırk kişilik Ermeni kuvvetinin gündüzlüeri Aras geçidinden gelen giden Müslümanları katlettikleri ve geceleri de muhtelif yerlere pusu kurdukları: Revan'dan Gence'ye gitmekte olan trenin beş yüz Müslüman yolcusunu öldürdükleri, Zengezor, Ordubad ve Vedi İslam köyleri halkına zulüm yaptıkları.

Massacre by Armenians of Five Hundred Muslim Passengers While They Were Travelling by Train from Revan to Gence.

A detachment of forty Armenians which came to the village of Şorlu situated in the south west of Kağızman were murdering Muslim people coming from and going through the Pass of Aras (Arax) and under the cover of night they were laying ambushes in different points and had also killed five hundred Muslims travelling by train from Revan to Gence and inflicted cruelties upon the population of Zengezor, Ordubad and Vedi's Muslim villages.

17 B. 1338 (6. IV. 1920)

Onbeşinci Kolordu Erkan-ı Harbiyye

Birinci Şu'be Miisvedde Varakasıdır

Tarih: 6 Nisan (13)36

Hey' et-i Temsiyye ' ye

1- Ermenilerin her tarafda İslamlara karşı olan ta'arruzlan ve neticedeki inhizam ve muvaffakiyetsizlikleri açık telgraflar ile arzederim.

2- Antalya'daki İtalyan mümessili vasıtasıyla Avrupa'ya neşredilmck üzere Ermeni zulm ü şcna'ati hakkında istihsal olunan ma'lumat dahi üçüncü maddede arzedilmiştir.

3- Otuz Mart'da Kağızman'ın cenub-i garbisinde ve Aras nehri nin şimalında ka' in Şorlu karvesine gelen kirk kişilik bir Ermeni kuvveti gündüzleri Aras geçidinden gelen ve giden Müslüman yolcuları yakalayıp şehid etmekde ve geceleri de muhtelif yollarda pusu kurarak vahşet ve mel'anetlerini icra eylemekdedirler.

Azerbaycan'a ve sa'ir mahallere gitmek üzere Revan'daki Azerbaycan sefirinin vesikasını hamil olan Karavan (?) ve civarından trenle Gence'ye hareket eden beş yüz Müslüman Gümrü civarında vagonlardan indirilerek kamilen katledilmiştir.

4- Ermeniler Zengezor, Ordubad ve Vedi İslim köylerine sunuf-ı muhtelifeden mürekkeb muvazzaf kuvvetlerle tecavüz ve zulm ü kitalde en menfur bir hırs ve vahşetle tezyid-i fa'aliyyet etdiler. Namus ve mukaddesatını müdafa'aya

KARABAĞDAKI OLAYLARLA İLGİLİ ASİLSİZ HABERLERE İTİBAR EDİLMEMESİ

Azerbaycan Dışişleri Bakanının, Ermenistan Dışişleri Bakanına gönderdiği 16 Mart 1920 tarihli protestoda özetle bu bilgiler yer almaktadır:

Karabağla ilgili konular Azerbaycan'ın iç işleri meselesidir. Karabağ ve civarında Nuri Paşa hiç yoktu ve şimdi de yoktur. 400 Ermeninin Azerbaycan askerleri tarafından dövüldüğü ve Ağdam-Şuşa yolunun Ermenilere kapalı olduğu bilgileri yalandır. 1 Şubat'ta

Hankend yakınlarında dövölerek öldürölün asker Ermeni degil, Müslimandır. Ancak Hankend'de 2, Ağdam'da 3 ve Hocalı'da öldürölün 3 Ermeninin katilleri yakalanmış ve ceza evine konmuştur.

3 Şubat'ta ise soygun yapan ve 6 Müslimam katleden Ermeni gruptan iki suçlu yakalanmış diğerleri aranmaktadır.

Bunların dışında her şey normaldir.İki ölkenin barış içinde yaşamaları için bu tür yalan haberlere itibar edilmemesi gerekmektedir.

16.3.1920, **BCA. 930 01. 4-70-8**, ADA. 970-I-113

AZERİ SAVUNMA GRUBUNUN CEBRAİL EYALETİNDEKİ BASARILARI

Karabag Genel Vali Yardımcısı Mahmudbekov'un Azerbaycan İçişleri Bakanı'na gönderdiği, CebraİL Eyaleti savunma gruplarının başarılı bir şekilde Ermenilere karşı koydukları, Ermenilerin Askeran'ı ele geçirdikleri, Şuşa ve Hankend'i ablukaya aldıkları, CebraİL ve Zangezur Eyaleti savunma gruplarının birleşmesiyle başarılı sonuçlar elde edildiği, cephane yetersizliğinden ve Ağdam-Karyagin telefon hattının Ermeniler tarafından tahrip edildiği hakkında rapor.

26.3.1920, **BCA. 930 01.3-52-1** ADA. 894-7-29a

CEPHANE YOKLUĞUNUN ZANGEZUR'DA DURUMU ZORLASTIRDIĞI

Azerbaycan İçişleri Bakanma gönderilen, cephane yetersizliği sebebiyle savunma pozisyonuna geçmek zorunda kaldıklarından, cephane yokluğunun durumu kritikleştiirdiğinden ve Halil Pasa'mn Zangezur'a gönderilmesinin yararlı olacağından bahsedilen rapor.

28.3.1920, **BCA. 930 01. 3-52-2**, ADA. 894-7-29a

KAFKASYA MÜSLÜMANLARININ ARAZİLERİNİN STATÜSÜNÜN KORUNMASI

Azerbaycan Dışişleri Bakan Yardımcısı Adilhan Ziyadhanov'un Azerbaycan'ın Paris Barış Kongresindeki heyet başkanı A.A.Topçu-başov'a, Kafkasya'da Müslümanların yaşadığı arazilerin statüsünün korunması için acil tedbirlerin alınmasını bildiren mektubu.

8.1.1919, BCA. 930 01. 2-24-1 ASPİHDA. 277-2-22

ZANGEZUR EYALETİ YONETİCİSİ MELİK NAMAZALİYEV'İN TELGRAFI

İngiliz misyonu başkanı Binbaşı Gibbon'un bölgede olmasına rağmen, Zangezur Eyaletinin 30 Müslüman köyünün, General Andronik'in silahlı çeteleri tarafından dağıtılıp yakıldığı ve bu çetelerde Türkiye'den gelen Ermenilerin de bulunduğu dair Melik Namazaliyev'in telgrafı.

10.1.1919, BGA. 930 01. 3-48-7, ADA. 894 -4 -65

ERMENİLERİN ZANGEZUR KÖYLERİNDEKİ MEZALİM VE ABLUKASI SÜRERKEN İNGİLİZ MİSYONUNUN YOL AÇMA İŞİYLE UĞRAŞTIĞI

Zangezur Eyaleti yöneticisi Mahmudbekov'un, Kuşulu, Acılı, Arkazu, Aksarlu köylerinin dağıtılması, Şafarcık, Aşaguv, Okçu köylerinin teslim olması, Kiratah, Mololu Kovnu, Karatagi, Gabarlu, Küçük Vaşbakü, Mahmutlu, Keyddaşı, Kegaçatu, Kuruyut, Kayçan, Küre, Acıbacı köylerinin ablukaya alınması (ablukada Andronik'in Gorus'tan gelen çetelerinin de katıldığı belirtilmekte) ve bütün bunlar olurken İngiliz misyonunun Şuşa'dan Gorus'a geçmek için yol açmakla uğraştıklarını ifade eden telgrafı

29.1.191, BCA. 930 01. 3-48-8 ADA. 894-4-65

**ŞUSA EYALETİ YÖNETİCİSİ A. KAZABEKOV'UN H.
HASMEMMEDOV'A GÖNDERDİĞİ ACİL TELGRAF**

Ermeni ordularının Askeran'ı ele geçirme teşebbüsleri ile ilgili bilgilerin yer aldığı Kalabekovun, Hasmemmedov'a gönderdiği telgraf. 10.1.1919, BCA. 930 01. 3-47-1, ADA. 894-2-48

Azərbaycanlıların Anadoluda məskun olduğu ellər

“Türkiyədə ən çox Azərbaycan Türkü Qars, İğdır və Ağrı vilayətlərində yaşayırlar. Qars şəhər mərkəzinin 35-40 faizi azərilərdir. Qarsın qərbindəki Başgədiklər beldesi və kəndlərində yaşayanların əsas hissəsi, şərqiindəki Akyaka qəsəbəsinin 80 faizi, Arpaçayın isə yarısı azəridir. Digora bağlı 2 azəri kəndi var. Qarsın Selim, Sarıkamış və Kağızman qəsəbələrində də xeyli azəri yaşayır.

Qars bölgəsində yaşayan əhalinin ümumilikdə 25-30 faizi azəridir.

İğdırda 15-20 il öncəsinə qədər əhalinin 80 faizi azəri idi, kürdlərin artımı ilə bu rəqəm nisbəti indi 60 faizə enib. Şəhər mərkəzində azərilər 60, Tuzluca, Aralık, Karakoyunlu kimi iri kənd, qəsəbələrdə 50 ilə 75 faiz arasındaadır.

Azərilər Ağrının Taşlıçay qəsəbəsinə-ilçesinde əhalinin yarısını təşkil edir. Vilayətdə azı 5 faiz əhali azəridir.

Azərilərin bir xeyli hissəsi də Türkiyənin qərbindəki şəhərlərdədir. İstanbulda ən azı 300 min azəri yaşayır... <http://wowturkey.com>”

Əlbəttə, bu tam siyahı deyildir.

Sayı minlərlə olan bu mühacirlər, yurd həsrəti ilə yaşayan insanlar Azərbaycan sərhəddinə yaxın torpaqlarda ona görə məskunlaşmışlar ki, vətənə yaxın olsunlar, həmişə də gözləri yolda, qulaqları səsdə olmuşdur ki, nə zaman Sovet hökuməti yıxılacaq ki doğma yer-yurdlarına qayıdacaqlar....

Onlardan biri Prof. Dr. Dilşad Elbrus Talıphan (Karabağ 1916-İzmir 1979) Azərbaycanın tanınmış nəsilələrindən biri Xalq

Cümhuriyyətinin siyasi həyatında fəal iş aparmış Talıbxanlar ailəsində doğulmuşdu. Anası, böyük bacıları Qəmər və Sürəyya ilə birlikdə 1927-ci ildə dayısı Hüseyn Cemal Yanar bəy ilə Türkiyəyə gələrək İstanbulda yerləşmiş, İstanbul Qız liseyini və İstanbul Universitetinin Fizika Bölümünü bitirmişdir. Onun atom fizikası sahəsində araşdırmaları, elmi işləri Amerika, İngiltərə və Almaniyada böyük maraqla izlənilir və yüksək qiymətləndirilirdi.

Tanınmış alim yaşının gənc, ahıl vaxtlarında da doğma vətən-Azərbaycan həsrəti ilə yandığını məktublarında, söhbətlərində həmişə dilə gətirərdi. İngiltərədə olarkən 1956-cı il aprelində Rus işğalını lənətləyərək yazırdı;

Aziz Azərbaycan'ımız, vahşi bir istilaya uğradığı günün yıl dönümünü derin bir elemle anarak içten bir yürek acısı duymaktayım. Sizlerden çok uzakta olmama rağmen kalbimin sizlerle beraber bu büyük matemimizin elemi duymakta olduğumu bu satırlarla belirtmek istedim. Tanrım bu vahşi istilanın daha fazla devam etmesini reva görmeyerek, aziz yurduvuzu en yakın gelecekte istiklaline kavuştursun! (Fevziye Tansel, "Prof. Dr. Dilşad Elbrus", Azərbaycan Dergisi, S. 230, Nisan-Mayıs-Haziran 1979, s. 35-37.z)

Bolşevik işğalının Azərbaycana gətirdiyi faciələri, mənəvi əzabları, xüsusən Vətəndən uzaqlarda mühacir həyatı yaşayıb həsrətlərinə qovuşmadan dünyadan köçən insanların ağrılarını sözlə ifadə etmək müşküdür.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının qrant layihəsinin icrasına başlayandan bəri İstanbuldan alıb gətirdiyim bu və digər kitablar həmişə masamın üstündə olub;

"Osmanlı belgelerinde Karabağ", 660 səhifə, İstanbul 2009,

"Azerbaycan belgelerinde ermeni sorunu (1918-20)", 682 səhifə, Ankara 2001. Hər ikisi Türkiyə Cümhuriyyəti Baş Dövlət Arxivləri Müdirliyinin nəşridir. Dr.Sebahattin Şimşirin "Azerbaycanlıların Türkiyede siyasi ve kültürel faaliyetleri (1920-1991)", 256 səhifə, İstanbul, 1999

Bu kitabları oxuduqca qəlbim qürurla dolur, bir millətin iki dövləti olmanın sevincini bir daha yaşayıram. Son bir neçə əsrdə əslən Azərbaycan türkü olan Şirvanlı Seyyid Yahya Celaleddin, Şirvanlı Fethullah, Mahmud Bin Mehmed Dilşad Şirvani, Yusuf Ziyaeddin Mahdum, Baba Nimetullah Mahmud Nahçıvani, Mühiddin Mehmed Karabaği, Azeri İbrahim Çelebi, Molla Ahmet Şemseddin Karabaği, Şirvanlı Abdurrahim, Uşşaki Şemseddin Şirvani, Mehmet Emin Bin Sadrettin Şirvani, Sadık Efendi Şirvani, Yusuf Bin İbrahim Şirvani, Ebubekr Bin Rüstəm Şirvanlı, Hamza Nigari Karabaği, Ahmet Hemdi Efendi Şirvani, Şirvanlı Mehmet Halis Efendi, Şirvanzade Mehmet Rüştü Paşa, Hüseynzade Ali Bey kimi Osmanlı Dövlətində təsirli, nüfuzlu, ictimai-siyasi proseslərə, dövlətin siyasətinə təsir edə bilən, fikri, mövqeyi soruşulan şəxsiyyətlər yaşamışlar.

Son kitabda adı keçən 200-dən çox insanın sırasında 4 general, 5 albay-polkovnik, 25-dən çox professor, doktorun adı çəkilir. Rusiya- Osmanlı savaşları, Birinci Cahan Savaşı, İstiqlal, Qurtuluş mücadiləsi illərində azəri türkləri də mübarək qanlarını mürəkkəb, süngülərini isə qələm edərək cani-könüldən özlərini bu torpaqların dopdoğmaca övladları saymış, Türkiyədə milli mücadilə tarixinə qızıl səhifələr yazmışlar.

Mövlanə İsmayıl Siracəddin Şirvani və Mir Həməzə Nigarinin adının nuru ilə Amasyaya üz tutan yüzlərlə ailədən çıxan yetkin insanlardan biri Şirvanzade Mehmet Rüştü Paşa Osmanlı dövlətinin sadrazamı olmuşdur. Amasyadan Türkiyə Böyük Millət Məclisinə deputat seçilmiş azəri əsillilərin sayına, siyahısına nəzər yetirib bölgədə onların nə qədər böyük nüfuza sahib olduğunu görmək mümkündür; Əsat Uras (1924-45), Hamit Koray (1950-60), Hüseyn Üzbay (1957-60), M.Kemal Karan (1961-65), Ahmet Demiray (1965-69), Orxan Kayahan (1975-77). Dövlət idarələrində çalışanların sayı daha çoxdur. Biz bu istiqamətdə araşdırmalarımızı davam etdiririk.

Türk əsgərləri Azərbaycanda bolşeviklərə qarşı mübarizədə

**Nikolay Rusiyası ilə Lenin Rusiyasının fərqi birçə onun
rənglərindədi, birincinin zənciri qaraydı, ikincisi qırmızı.**

Məmməd Əmin Rəsulzadə

Qafqaz İslam Ordusu “Mudros sazişi”nə əməl edərək Azərbaycandan çıxdıqdan sonra komandan Nuru Paşa bir neçə silahdaşı ilə birlikdə Azərbaycanı bolşeviklərlə üzbəüz qoyub tərک etmədilər.

Bakını xilas edən Nuru Paşa 1920-ci ildə 3 iyunda Şuşada üsyan qaldırıb Şuşanı bolşeviklərdən aldı, İnqilab Komitəsi üzvlərinin hamısını tutub qazamata saldı, 10 gün sonra ruslar güclü qüvvə ilə hücumə keçdilər, qırğına yol verməmək üçün Nuru Paşa Arazı keçib İrana, ordan Türkiyəyə getdi. İkinci Dünya Savaşında Almaniyada əsir azərbaycanlıları xilas etmək üçün çox çalışdı. Bu Qafqaz fəthi, Azərbaycan xilaskarı igid sərkərdə ölkəsini Qərbin silah asılılığından qismən qurtarmaq amacı ilə İstanbulda özü qurduğu bir silah anbarında törədilən terror aktı nəticəsində 35 işçisi ilə birlikdə 2 mart 1949-cu il saat 17.10-da yaşamını itirdi.

Bolşeviklərə qarşı bir üsyanı da Şəkidə Nuru Paşa əsgəri Əbdülqadir qaldırmışdı. Üsyançılar Şəki şəhərini tutmuş, siyasi məhbusları azad etmiş, poçt-teleqrafı ələ keçirmiş və şəhər 7 gün üsyançıların əlində qalmışdı. Sovet qırmızı ordusunun gücü ilə üsyan amansızlıqla yatırılmışdı. Üsyan yatırıldıqdan sonra qırmızı cəlladlar Baş Göynüyə böyük bir silahlı dəstə göndərmişlər. Dəstənin rəhbəri Qongin və onun köməkçisi Novruzov fəmilialı bir erməni olmuşdur. Üsyanda iştirak etmiş onlarla göynüklü güllələnərək kütləvi məzarlıqda dəfn olunmuşdur. Güllələnənlər arasında üsyanın rəhbəri Əbdülqadir də var idi. Güllələnmə zamanı əlləri qandalı, yaralı Əbdülqadir əmrlərə tabe olmayıb, üzünü divara dirəməyib, sinəsini qabağa verib, son nəfəsdə də qürurunu saxlayıb. Rus əsgərinin açdığı atəş üç dəfə boşə çıxır. Bu vəziyyəti görən erməni komandir öz tapançası ilə Əbdülqadirə bir neçə dəfə atəş

açır. Əbdülqadir dilində Quran ayələri üzü qibləyə yerə yığılır. Bura yığılan camaat Əbdülqadiri kütləvi məzarlıqda dəfn olunmasına imkan vermir və onu kütləvi məzarlığın yaxınlığında ayrıca dəfn edir.

Qarabağın general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanovun nəticəsiz qalan təkidləri, itirilən Zəngəzur və Qarabağ

Amerika, Fransa, İngiltərə, Yunanıstan, Rusiyanın çox böyük səxavətlə silahlandığı ciddi hərbi intizama malik qoşunları ilə Zəngəzurdə 115-dən çox türk-kürd kəndini yağmalayaraq dağıtmış, 5 mindən çox silahsız insanı qətlə yetirib Gorusu mərkəz seçib özünü “Zəngəzur qubernatoru” elan etmiş Andranik Uzunyanın canlı qüvvəsini barmaqla sayılacaq qədər mühafizəçiləri istisna olmaqla Laçınlı Sultan bəy Paşabəy oğlu Sultanov başının dəstəsi ilə Zabux dərəsində aldadıb mühasirəyə salaraq tamamilən məhv etmişdi. Andronik bu biabırçı məğlubiyyətdən sonra xəfiyyəsi olduğu, planlarını yerinə yetirməyə zəmin durduğu İngiltərə və Fransa hökumətlərinin yardımı ilə miskin görkəmdə Avropadakı himayədarlarının yanına qaçmışdı (25 mart 1919).

Sultan bəy Azərbaycan tarixinə öz adını həm də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xilaskarı kimi ədədi yazdırmışdı. Erməni daşnakları Əsgəran qalası, Şuşa da daxil, bütün Qarabağa nəzarəti ələ keçirib “Qarabağ Respublikası” yaratmışdı. “Bakı Soveti” isə Şaumyanın əlində idi. Koalisiya qüvvələrinin-İngilis, fransız, İtalyan hərbi və diplomatlarının təlimatı ilə hazırlanıb qarşıya qoyulan məqsəd Rusiyanı Qafqazdan çıxarıb yenidən müstəqilliklərini elan etmiş 3 respublikanı nüfuz dairəsinə daxil etmək, Bakı neftinə sahiblənmək, Naxçıvanla Şuşa arasında yaşayan müsəlman əhalini qıraraq bu əraziləri boşaldıb yeni yaradılacaq xristian Ermənistan respublikasına qatılmasına maneəsiz zəmin hazırlamaq, Zəngəzur və Qarabağdakı erməni qoşunlarının birləşib Gəncəyə hücum etməsi, Azərbaycan Milli Şurasını-Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini beşkdəcə boğmaq, Bakıya tərəf hərəkətə başlayıb üzübəri gələn Bakı sovetinin hərbi

hissələri ilə birləşib “Böyük Ermənistan” ideyasını tez bir zamanda reallaşdırmaq, Nuru paşa komandanlığında Qafqaz İslam Ordusunun hərbi yardımını gəlib çatanadək Qafqazda- Türkiyə və İranla Rusiya arasında elan edilmiş müsəlman-türk cümhuriyyətinin yaranmasına imkan verməmək, koalisiya qüvvələrinin Atatürk komandanlığında Anadolu da uğradıqları sonuncu səlib yürüşündəki acı məğlubiyyətin əvəzini Qafqaz müsəlman türklərindən çıxmaq idi. Bəşər tarixində misli az-az olan peşəkarlıq, ermənilərin yuxuda da ağlına gəlməyən müdrik dəqiqliklə hazırlanmış həmin cəsarətli hərbi əməliyyatda Sultan bəy Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) Hökumətindən heç bir kömək almadan, ala bilmədən erməni və erməni dostlarının bu planlarını puça çıxarmışdı. Həmin günlərdə paralel olaraq Sultan bəyin qardaşı, AXC-nin ilk hərbi naziri, Gəncə, sonra da Qarabağ quberniyasının general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanovun rəhbərliyi altında Qarabağdakı milis və yenidən təşkil edilən hərbi dəstələrin iştirakı ilə erməni hərbi hissələrinə qarşı uğurlu əməliyyatlara başlanmış, Əsgəran və Şuşa azad edilmiş, Erməni Milli Şurası Şuşadan qovulmuşdu.

Lakin acı təəssüflər olsun ki, ermənilərin aldığı bu sarsıdıcı zərbələrdən sonra AXC hökuməti yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Zəngəzur və Qarabağda erməni mövcudluğuna son qoymaq fərsətini əldən verdi, Qarabağda baş verən hadisələrin mərkəzi siması olaraq Xosrov bəy Sultanovun 1918-ci ilin mayından başlayaraq aprel 1920-ci ilədək Nazirlər Şurasına, Hərbi Nazirliyə, Milli Şuraya, Baş nazirlər Fətəlixan Xoyski və Nəsibbəy Yusifliyə ünvanladığı xeyli məktub, teleqram, raportları, xüsusən Qafqazda əsas söz sahibi olan ingilis generalı Şateltvortla Qarabağ məsələsinə dair apardığı müzakirələrdən dərhal sonra 25 iyun 1919-cu il tarixdə Milli Şuraya göndərdiyi “Qarabağda ingilis siyasəti ilə əlaqədar olaraq yaranmış vəziyyət və onun düzəldilməsi üçün zəruri tədbirlər” adlı məlumat-məruzəsi, eləcə də Andranikin 1918-ci il sentyabrın 4-də Zəngəzura ayaq basdığı gündən tökdüyü qanlar, məqsədi, hərəkət planları barədə qəza rəisi Məlik Namazəliyevin Gəncə, ardınca da Bakıya göndərdiyi onlarla məktub, teleqram da Milli Şuranı, AXC Hökumətini lazımi zamanda qətiyyət, siyasi

iradə, cəsarətli hərəkətə keçməyə sövq edə, inandıra bilmədi. Hələ üstəlik 1918-ci ilin qanlı mart qırğınlarından sonra da, hətta Nuru paşa komandanlığında Bakının işğaldan azad edilməsindən sonra belə ermənilərin həyasızlıqla AXC-nin Bakıdakı bütün hökumət strukturlarında möhkəmlənmək, parlamentdə daha çox yer tutmaq söylərinə nəinki gərəkən cavab verilmədi, hətta süst biganəliklə, sanki heç nə olmamış kimi ermənilərin Bakıda yenidən qol-qanad açmalarına imkan yaradıldı. Daşnak erməni ordusunun əsas pul kisəsindən biri Bakıda yaşayan, mart qırğınlarının, Nuru Paşa qoşunlarına qarşı müqavimətin təşkilatçılarından olan general Baqratuni idi.

Xosrov bəy həmin günlərdə israrla xarici emissarlarının kölgəsində Qarabağda lövbər salmış Erməni Milli Şurasına və onların himayəsindəki silahlı dəstələrə 6 gün ərzində tabeliyindəki hərbi hissələri ilə birlikdə Qarabağ və Zəngəzurun hüduqlarından çıxması barədə ultimatum verilməsini, yuxarı Qarabağ ərazisindəki əslində mövcud olan ikihakimiyyətliyə son qoyulmasını, imtina edib çıxmadıqları təqdirdə, AXC-nin hərbi hissələrinin təxirə salınmadan Zəngəzura yeridilməsinə icazə və kömək istəyirdi, İranla sərhəd bölgələrində boş-boşuna dayanmış 600 nəfərlik top-tüfəngli hərbiçilərin bu məqsədlə onun sərəncamına göndərilməsini rica edirdi, xəzinədən ayrılmış pulun, hərbi geyimlərin hələ də gəlib çatmadığını yazırdı, erməni silahlı qüvvələrinin Laçında ağır itkilərə məruz qalmasından sonra bir daha müvazinətini düzəldə bilmələrinə imkan verməmək üçün bunun vacibliyini əsaslandırırırdı və İrəvandan Azərbaycan torpaqlarının qəsbinə planlanan, uzağa hesablanan hərbi yürüşlərinin qarşısının alınmalı olduğunu yazırdı, təhlükə barədə dönə-dönə xəbərdarlıq edirdi: "...geciksək, Zəngəzur və digər qəzaları itirəcəyik, Azərbaycanda hərc-mərclik yaranacaq"-deyirdi. O, ingilislərin təşəbbüsü və vasitəçiliyi ilə Azərbaycan və Ermənistan arasında imzalanan müqavilələrin ermənilərin xeyrinə olduğunu, bununla vaxt qazandıqlarını, imkan düşdükcə öz bəd əməllərini davam etdirəcəklərini, AXC hərbi dəstələrinin Şuşa və Laçından (Abdallar) çıxarılmasının yolverilməz olduğunu, ingilis siyasətinin Zəngəzur və Qarabağı

Azərbaycandan qoparmağa yönəldiyini, iki qonşu xalq arasında münasibətləri hədsiz kəskinləşdirdiyinə dair sənədlər, sübutlar, müraciətlər göndərirdi, əvəzində isə AXC Bakıdan İrəvana, Tiflisə, Amerika, İngiltərə, Fransa, İtaliyanın hərbi və diplomatik missiya başçılarına xahişlər, dişsiz xəbərdarlıqlar, ard-arda nəticəsiz qalan notalar göndərirdi.

Xosrov bəyin tələblərinin nə qədər düzgün olduğunu zaman göstərdi, onun tələbləri, mövqeyi qəti idi, vətəninə, millətini, dövlətini sevən bir hərbəçinin siyasi iradəsinin həyat, mücadilə amalı idi, yeganə doğru yol idi:

1. Qarabağ və Zəngəzur məsələsinin həllində ingilis köməyindən qətiyyətlə imtina edilməlidir,

2. İngilislər Qarabağ və Zəngəzur məsələsinin həllində bizə yalnız maneçilik yaradırlar,

3. Məcburi tədbirlər görülmədikcə ermənilər Azərbaycan hakimiyyətinə tabe olmayacaqlar,

4. Bu problem həllini tapmadıqca əhali hökumətin gücsüz olduğuna inanacaqdır. Bu isə həmin bölgələrdən əlimizi tamam üzmək deməkdir.

Xosrov bəy məsələnin həllinin yolunu da göstərirdi:

1. Təxirə salmadan hərbi hissələri Zəngəzura yeritmək, ermənilərin İrəvandan Zəngəzura, Azərbaycanın digər bölgələrinə hərəkətinin qarşısını almaq,

2. Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın hakimiyyətini tanımaq barədə ultimatum vermək və altı gün vaxt qoymaq

3. Bütün ermənilərə Azərbaycan rayonlarından getməyi təklif etmək, ultimatum dövründə onlarla hər cür danışıqları kəsmək, ultimatum bitdiyində dərhal hərbi əməliyyatlara başlamaq və bütün məsuliyyəti erməni başçılarının üzərinə qoymaq...

Xosrov bəy "İttihad" partiyasının qurucu rəhbərlərindən idi, Osmanlıda bu partiyanın rəhbəri Hərbi nazir Ənvər Paşa idi, Xosrov bəy Ənvər Paşanın erməni məsələsini necə həll etdiyini də gözəl bilirdi; erməni durduqca problem duracaq, erməni məsələsini həll etməyin yeganə yolu ermənilərdən azad olmaqdır.

Tarixi şans bir dəfə verilir, sən ondan yararlanmadınsa, qarşıdakı yararlanacaq, Zəngəzur ortada qalıb sahibini gözləyən ov kimi idi, birinci kim götürdüsə onundu...

Ruhun bizi bağışlamasın, Xosrov bəy, qarşında üzümüz qara, başımız aşağıdır. Sən nə qədər uzaqgörən insan imişsən! Budur 22 ildir sənin tələblərinə, çağırışlarına, hay-həşirinə əməl edilmədiyinin ağrısını bu dəfə daha ağır yük altında çəkirik...

Xosrov bəy 28 may 1918-ci ildə Tiflisdə Hərbi nazir vəzifəsini qəbul edərkən Milli Şura qarşısında 3 vəzifəni yerinə yetirəcəyini bu sıra ilə elan etmiş və bundan ötrü Hökumətin yardımını istəmişdi: “erməni hərəkəti ilə mübarizə və bu hərəkətin tamamilə məhv edilməsi, qayda-qanunun bərpa olunması, məcburi köçkünlər arasında gəzən epidemiyalarla mübarizə, onlara yardım”. Ancaq erməni məsələsində tutduğu qətiyyətli mövqenin nəticəsi olaraq Xosrov bəy tezliklə istefaya getməyə məcbur qaldı və Rusiyada ali hərbi təhsil almış general yeni hökumətdə Əkinçilik naziri postuna və Qarabağın general-qubernatorluğuna təyin edildi. Bu qeyrətli, vətənsəvər insan son gücünə qədər ermənilərin Şuşa da daxil, Qarabağın dağlıq hissəsinə girməsinə, Zəngəzur qırğınlarının burda təkrar olunmasına imkan vermədi, gücü, qüvvəsi yalnız bura qədər yetdi. Qarabağın general-qubernatoru Xosrov bəyin 1919-cu il aprelin 2-də AXC Nazirlər Şurasının sədrinə məktubda yazırdı ki, general-qubernatorluğun hüduqlarında siyasi məsuliyyəti mən daşdığım halda hərbi hissələrin mənə tabe olmaması, lazımi zamanda silahlı qüvvələrin gücündən istifadə etmək hüququndan, həm də hökumətlə teleqraf, rabitə əlaqəsi, xüsusən zəruri hallarda Hərbi nazirlə əlaqə qurmağımın qeyri-mümkünlüyü bölgəni böhranlı vəziyyətə salıb, faktik olaraq ikihakimiyyətlik hökm sürür, ingilis missiyası öhdəsinə götürdüyü missiyanı yerinə yetirmir, ermənilərlə, ingilislərlə apardığımız danışıqlar heç bir nəticə vermir, ermənilərin hərəkətlərindən görünür ki, onlar güclü hazırlıq aparırlar. Qanuna görə general-qubernatorun hakimiyyəti Baş komandanın hakimiyyətinə bərabər tutulur, ona görə də hərbi hissələr onun tabeliyinə keçməlidir. Cavab gəlmir, Xosrov bəy yenidən yazır: ”...Qarabağda erməni məsələsinin dinc yolla həlli

üçün hərbi hissələrin mənə tabe edilməsinin zəruriliyi haqqında dəfələrlə verdiyim bəyanata baxmayaraq indiyə qədər cavabsız qalmışdır. Mənim tərəfimdən bildirilmişdir ki, bu cür tabe edilmə qətiyyəni mövcud qanunlarla ziddiyyət təşkil etmir. Məsələnin bütün vacibliyinə və təxirəsalınmazlığına baxmayaraq, Azərbaycanın bu vilayətinin taleyi bu məsələnin həlli ilə bağlıdır. İndiki vaxtda Qarabağ məsələsinin həll edilməsinin mənim cavabdehliyimdə olduğunu nəzərə alaraq xahiş edirəm ki, hərbi hissələri Qarabağın general-qubernatoruna tabe edilməsi haqqında qərar verəsiniz, ya da mənim istefamı qəbul edib, hərbi hissələri ona tabe etməklə digər bir şəxsi mənim yerimə təyin edəsiniz. Mən bu haqda bəyanat verərkən tamamilə vətənpərvərlik hisslərindən çıxış edirəm. Nə üçün? Ona görə ki, vilayətdə hərc-mərclik olmasın, vilayət özbaşına buraxılmasın, Hökumətin Qarabağdakı nümayəndəsinə heç bir mövcud siyasi vəziyyətlə, mövcud qanunlarla bəraət qazandırılmayan qeyri-müəyyən və anlaşılmayan münasibət bəsləyən ermənilərin hakimiyyətinə verilməsin...”

Xosrov bəy növbəti məktublarında Hərbi nazirliyə tabe olan hissələrdəki əsgərlərin ayaqqabı, geyim, patron çatışmazlığından, hətta itaətsizliyə gətirib çıxaran vəziyyətin kəskinliyindən, neçə aydır şəxsən ona vəd olunan patronları almadığından yazır, Qarabağ, Zəngəzurdakı vəziyyətin böhranlı həddə çatdığını, Qarabağ qubernatorluğuna aid ərazilərin məsələsinin birdəfəlik qəti həlli üçün hərbi sursatla 2 min əsgərin onun tabeliyinə keçirilməsini, əks təqdirdə istefaya buraxılmasını israrla təkid edir. Xosrov bəy israrında tamamilə haqlı idi. O, yeni yaranmaqda olan Milli Ordu hissələrinin Zəngəzurdə Andranik, Njde, Dro komandanlığında nizami qoşunlara qarşı kortəbii, cəsarətsiz, pərakəndə savaşılarının şahidi idi, təlim keçməmiş, silahla davranmağı bilməyən, regionun sərt iqliminə, dağlıq relyefinə bələd olmayan bığ yeri təzəcə qaralmış əsgərlərin qırılmasını da, bir çoxu rus, ingilis, ermənilərlə əlbir olan zabidlərin xəyanəti, səriştəsizliyi sayəsində yerli partizanların tutduqları strateji yüksəkliklər ağır itkilərlə ermənilərə verilməsini də görürdü (general-leytenant Sulkeviç, general Yadigarov (Sultan bəyin təşkil etdiyi kürd

partizanlarının əlində olan strateji yüksəkliklərdə möhkəmlənmək üçün göndərilən Yadigarov əməliyyatı pozduğuna, Qaragöl və digər ərazilərin yenidən ermənilərin əlinə keçməsinə imkan verdiyinə görə hərbi nazir Mehmandarov tərəfindən komandan müavinliyindən azad edilib qərargah zabıtlıyına endirilmişdi) polkovnik Tuqanov, polkovnik Levestman, ştabs-kapitan Stolbb, praporşiklər Vidadov, Vaçnadze və.b). Xosrov bəyin Qarabağdakı müsəlman əhalinin, eləcə də yaylaqlara köçən aralıqların təhlükəsizliyini qorumaq üçün tabeliyində olan az sayda “xalq milisi”nin gücü ilə nə qədər işlər gördüyü də sənədlərdə, raportlarda qalır.

AXC Nazirlər Şurasının sədri Nəsimbəy Yusifbəyli Xosrov bəyin bu məktubu ilə bağlı Hökumətin 1919-cu il 19 aprel iclasında şəxsən məruzə edir, qızğın müzakirə keçirilir və məsələ həllini tapmır, səbəb (bəhanə) Xosrov bəy hərbi deyil. Onun “Azərbaycan” qəzetinin 5 aprel nömrəsindəki müəssisəsi də vəziyyətin kritikliyini aşkar göstərsə də, Hökumət və Parlamentdəki müəssisə qüvvələr müxtəlif bəhanələr, arqumentlərlə, əsas da ingilis nümayəndəliyinin təzyiqi qarşısında geri çəkilərək Qarabağda vəziyyətin birdəfəlik Azərbaycanın xeyrinə həllinə mane oldular.

“Наше время» qəzeti 1919-cu il 13 iyun tarixli nömrəsində yazırdı: “...8 iyununda Qarabağda qanlı hadisələrə dair Van kilsəsi yanında mitinqdə aşağıdakı qətnamə qəbul edilmiş, Müttəfiq Dövlətlərə, beynəlxalq təşkilatlara müraciət qəbul edilmişdir:...3. Qarabağda daimi olaraq sakitliyi və qayda-qanunu pozan məşhur Türk agentləri və Azərbaycan general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanov və bütün Azərbaycan hərbi hissələri Qarabağdan çıxarılmalı...”

Mayın 25-də Şuşanı tamam ələ keçirən Erməni Milli Şurasının silahlı qüvvələrinə qarşı əməliyyata başlayan Xosrov bəyə atəşi dayandırıb dərhal Şuşadan geri çəkilmək barədə İngilis nümayəndəliyinin ultimatumu çatdırılır. Xosrov bəy Azərbaycan hökumətinə təbə olan dinc erməni əhalisinin can, mal varlığına təminat verib, bütün erməni əsgərlərini tərksilah edir, onların

tutduqları kazarmaları boşaldıb AXC əsgərlərini yerləşdirir, 10 iyunda təkcə ermənilər, 27 iyunda isə müsəlman və erməni əhalisi Şuşada qurultay çağırıb AXC Hökumətinə tabe olduqlarını bəyan edən qətnamə qəbul edirlər, barışıq komissiyası yaradırlar. 29-30 iyulda Baş nazir Yusifbəyli, Gəncə qubernatoru Rəfibəyov, Hərbi nazir Mehmandarov Şuşada erməni, müsəlman əhali ilə, məscid və kilsə qarşısında görüşüb çıxış edirlər, avqustun 20-də Qarabağ ermənilərinin 7-ci qurultayında seçilmiş 20 nəfər nümayəndənin imzası ilə Xosrov bəyin iştirakı ilə 26 maddəlik “Dağlıq Qarabağ ermənilərinin Azərbaycan Hökuməti ilə müvəqqəti müqavilə”si imzalanır, 28 avqustda Bakıya gəlib Yusifbəyli ilə görüşürlər, AXC hökumətinə tabe olduqlarını bildirirlər. Acılıqdan əziyyət çəkən ermənilərə 100 pud un payladır.

3 ay davam edən sakitlikdən sonra 1919-cu il 23 noyabrda Tiflisdə Azərbaycan və Ermənistanın hökumət başçıları ABŞ və Gürcüstan təmsilçilərinin də iştirakı ilə atəşi dayandırmaq barədə müqaviləyə qol çəkirlər.

Dekabrın ilk günü gələn dəhşətli xəbərlər Qarabağ, Zəngəzur əhalisini yenidən yer-yurdundan silib süpürür, türk-müsəlman qana susamış ermənilər kəndləri qan gölünə döndərir.

Qarabağın general-qubernatoru Xosrov bəy Njde və Dronun nizami qoşunlarının Zəngilana hücumu başlanan kimi 1919-cu il dekabrın 7, 8, 11-də AXC hökumətinə və Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi teleqramlarda ermənilərin noyabrın 23-də imzaladıqları sazişi kobudcasına pozaraq amansız hücumə keçdiklərini, tabeliyində heç bir hərbi qüvvə olmadığını bildirir və təcili kömək istəyir. Dekabrın 13-də az qala yalvararaq Zəngilan əhalisini qorumaq üçün ona çox yox, yaxınlıqdakı Qaryagində (Füzuli) hazırda heç bir təhlükə gözlənməyən İranla sərhəddə dayanmış 3 zabitlə 600 türk əsgəri, 2 pulemyot təcili göndərməyi rica edir, əlavə kömək gələndə qədər hələlək bu güclə ermənilərin qabağını alacağını bildirir. Yəni də yardım gəlmir.

23 aylıq mövcudluğu ilə haqlı olaraq qürur duyduğumuz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mədəni, savadlı, intelligent, sülhpərvər, bir çox hallarda sadələvh, yumşaq xarakterli rəhbərləri

acı təəssüflər olsun ki, xaricdən gəlib Tiflis, İrəvan, Bakı, Gəncə, Şuşa, Gorusda lövbər salmış polkovnik, general, diplomat libaslı xristian emissarların diqtəsi ilə ermənilərlə Zəngəzurda, Qarabağda, Bakıda da “pişim-pişim”lə danışmağı üstün tutur, onların nazi ilə oynayırdılar. Bu da nəticəsi...

Çox qəribə, həm də məntiqli uyğunluq var 1918-20-ci il hadisələri ilə 1992-93-cü il hadisələri arasında. Təkcə zaman, şəxslər fərqli idi. Milli Qəhrəman Əliyar Əliyevlə birlikdə Qubadlıda ilk özünümüdafiə batalyonlarının qurucu rəhbərlərindən və Rayonu Müdafiə Şurasının 12 üzvündən biri olaraq bunları yenidən xatırlatmalıyam; düşmənlə 130 kilometr üzbəüz dayanan Qubadlıya top, raket mərmiləri yağır, hücum olur, erməni mövqelərinə artilleriya cavab zərbəsi endirmək üçün Beyləqandakı qərargahdan, havaya vertolyot qaldırmaq üçün Gəncədən izin alınmalıydı, gəl indi başa sal ki, düşmən hücumu keçib, insanlar qırılır, zərbə endirmək lazımdır, yalnız müdafiə olunmağa izin vardı, dəfələrlə ən gizli və açıq formada Qubadlı, Zəngilan, Laçın, Cəbrayıldan cəbhədə eyni vaxtda birgə hərbi əməliyyat keçirmək istəsək də heç nə alınmadı, ən yüksək məqamlardan elə maneçiliklər gəldi ki, düşünəndə, yada salanda xəyanətin miqyası insanı heyrətə gətirir, Zəngəzurlu müdafiə naziri general-leytenant Valeh Bəşadlı, daxili işlər naziri general Məhəmməd Əsədovun uğurlu hərbi əməliyyatlara başladığı, ermənilərin Qarabağdan köçmək üçün Azərbaycan hökumətindən yalvar-yaxarla koridor, maşınlar istədikləri günlərdə Moskvanın buyruğu, siyasi rəhbərliyimizin maymaqlığı, cinayətkar xəyanəti ilə vəzifədən çıxarılmaları, onların hər ikisi ilə söhbətlərimi xatırlayıram, və əsrin əvvəllərində Xosrov bəyin nələr çəkdiyini, gördüyünü, Azərbaycan tarixinə qara haşiyədə düşən XX əsrin əvvəli və sonunda itirdiklərimizin miqyası, zamanın mənzərəsi gözümün qabağına gəlir, itirdiklərimizin uzaq-yaxın səbəbləri aydın görünür...

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin Zəngəzurdan seçilmiş üzvü Cəlil bəy Sultanovun AXC Parlamenti və Hökumətinə Zəngəzurdan göndərdiyi həyəcan dolu onlarla teleqramdan biri də budur-bəlkə də sonuncusudur, bu da əvvəlkilər

kimi Parlament kürsüsündən oxunub, Hökumətdə müzakirə də edilib, səhəri "Azərbaycan" qəzetində dərc olunub. Heç bir şərhə ehtiyac yoxdur, hər şey aydın görünür bu sətirlərdə:

"Hökumətin cinayətkarcasına fəaliyyətsizliyi Zəngəzur və Qarabağın məhvini gətirib çıxarıb... siz türk xalqı və Azərbaycan qarşısında cavab verəcəksiniz. Qəzanın bədbəxt əhalisi adından yalvarıram, kağız üzərindəki etirazlardan fəal hərəkətə keçin, Azərbaycanın ən gözəl guşələrindən birini tamamilə məhv olmaqdan xilas edin. Zəngəzurun ardınca növbə Qarabağındır. Hökumətin köməyinə ümidini itirən əhali bütün Azərbaycan türk xalqına müraciət edir: aldığımız məlumata görə sabah Zəngəzur tərəfdən Cəbrayıl qəzasına hücum başlanır, məqsəd Qarabağ erməniləri ilə birləşmək, nəticədə Naxçıvanla əlaqəni tamam kəsmək, beləliklə də həm Qarabağ və həm də Naxçıvan məsələsini birdəfəlik həll etməkdir... Yalvarıram, təcili tədbirlər görün ki, heç olmasa Şuşa və Cəbrayıl qəzaları xilas edilsin. Hər dəqiqə qiymətlidir. Yubanmaq xalq və vətən qarşısında cinayət və satqınlığa bərabərdir..."

Qardaşlıq

Azərbaycan və Türkiyə bir millətin iki dövlətidir. Dünya da bilir, qoy hamı da bilsin-Türkiyə Azərbaycan üçün ən yaxın ölkədir, türk xalqı ilə Azərbaycan xalqı arasında dostluq, qardaşlıq əlaqələri böyük, zəngin tarixə malikdir. Bu gün bir daha bəyan edirəm ki, bu dostluğumuz əbədidir, sarsılmazdır.

Heydər ƏLİYEV

Dünya güclərinin, hətta bir blokda hərbi-siyasi müttəfiq olduqları Almaniyanın da bütün təzyiqlərinə baxmayaraq, Anadolu Mehmetciyi ilə Azərbaycan əsgəri Bakının işğaldan azad edilməsi ilə 100 ildən artıq müstəqilliyindən məhrum qalmış Azərbaycan Cümhuriyyəti 15 sentyabrda öz paytaxtına qovuşmuş oldu, Anadolu Mehmetciyi ilə Azərbaycan əsgəri çiyin-çiyinə döyüşürdü. Bunu da

unutmayaq: Türk qoşunları Bakıya Güney Azərbaycanın ermənilərin bir gündə 10 min günahsız adamı tarixdə misli görünməmiş amansızlıqla qırdıqları Urmiya, Xoy, Təbrizi ingilis işğalçılarından tamam təmizləyib gəlmişdi! Dağıstan müsəlmanlarının çağırışları ilə 13 oktyabr 1918-ci ildə Qafqaz İslam Ordusu Komandanı Nuru Paşa, Qüzey Qafqaz Cümhuriyyəti Ordusu Komandanı Yusuf İzzət Paşa və Qüzey Qafqaz Cümhurbaşqanı Abdülməcid Cermoy Dərbənddə bir araya gəlib şəhərin bürclərinə Qüzey Qafqaz Cümhuriyyətinin yeddi ulduzlu bayrağını ucaldılar. Türk əsgəri Bakıdan sonra həm də Dərbəndi azad edərək Qafqazda rus işğalına qarşı ən böyük mücadiləni vermiş Şeyx Şamilin də arzu-istəyini yerinə yetirmiş oldular. Bakıda, Təbrizdə, Dərbənddə Türkə yenilən həm də bir ovuc erməni silahlandırılıb qızıqdırıb əliyalın müsəlman türk əhalisinin üstünə saldıran Rusiya, Böyük Britaniya, Avstraliya, Kanada, Yeni Zelandiya... idi. Xislətində həmişə xainlik, məkr gizlənən erməni tarix boyu rus, ingilis, fransızın əlində alət, zəpə olub-həm özlərinə, həm də Türkə sayısız bəlalar gətiriblər. Osmanlı ordusunun Qafqazda başladığı möhtəşəm hərbi, siyasi, milli dövlət quruculuğu işlərini İstanbuldan gələn acı bir xəbər alt-üst etdi: Qafqaz İslam Ordusu “Devlet-i Aliyə”nin imzaladığı “Mondros Mütərəkesi”nin tələbi ilə geri çağırıldı. Qəhrəman Nuru Paşa bir müddət daha Qarabağda qalıb rus qırmızı bolşevik ordusuna qarşı üsyanlar təşkil etdi, lakin sonucda çarəsizcəsinə Anadoluya döndü. Geridə Türk mehmetciyinin əziz xatirələri əbədi olaraq yaddaşlarda qaldı. Qafqaz müsəlmanları hər zaman bir qurtuluş simvolu olan Nuru Paşanı və əlbəttə, bu Qurtuluşun ideya rəhbəri olan Ənvər Paşanı rəhmətlə anmaqda davam edəcəklər.

...Qardaşlıq, dostluq ən çətin günlərdə sınınar. Azərbaycanın başbilənləri nə qədər ağır günlərdə olsa da, həmin dövrlərdə ölüm-qalım savaşı aparan Osmanlıya, Anadoluya öz əsgəri və maddi yardım əlini uzatmışdı. Zəngəzur qartal Səltan bəy Səltanov və qardaşı-AXC-nin ilk hərbi naziri Xosrov bəyin təşəbbüsü ilə bir süvari dəstəsi düzəldilərək Laçın, Zəngəzur, Naxçıvan dağlarından keçməklə Qarsa yola salınmışdı. Hacı Zeynalabdin Tağıyev o

illərdə Türkiyənin nicatı bizim nicatımızdır, məhvi bizim məhvimizdir, düşüncəsi ilə Anadoluya yardım üçün "Qardaşlıq köməyi" adlı bir yardım kampaniyası başlatmış, şox gərəkli, sanballı yardım düzənləmişdi. Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədri N.Nərimanov 23 mart 1921-ci il tarixdə Atatürkə yazdığı məktubunda böyük səmimiyyət və hörmət hissi ilə etiraf edirdi: "Paşam, 1918-ci ildə siz bizi mütləq bir ölümdən qurtardınız!" Qurtuluş savaşından zəfərlə çıxan Türkiyə ağır maliyyə böhranı keçirirdi. Atatürk 3 may 1920-ci ildə Şərq ordusu komandiri general Kazım Qarabəkirə göndərdiyi məktubda həmin əsil ürək kövrəldən ərlə, göz yaşardan qardaşlıq duyğusu ilə yazırdı: "Dövlətin pulu qalmadı. İndiki halda heç bir yerdən kömək istəməyə ümid də yoxdur. Başqa çıxış yolu tapana qədər Azərbaycan hökumətindən borc almağınızı rica edirəm". Kazım Qarabəkir Atatürkün xahişini birbaşa Nəriman Nərimanova çatdırır. Nərimanov 19 avqust 1920-ci ildə Atatürkə cavab məktubu göndərərək belə yazır: "...qardaş qardaşa borc verməz. Qardaş hər zaman qardaşın əlindən tutar. Biz qardaşlıq və hər zaman əlinizdən tutacağıq...Müsəlman kommunistlər sizin istəyinizə catmağınız üçün bütün gücləri ilə yanınızda olacaqlar. Siz məğlub olduğunuz təqdirdə nə sizin üçün, nə də digər Şərq xalqları üçün qurtuluş yolu qalmayacaq". (Doğan Avcıoğlu "Milli qurtuluş tarixi", 2-ci cild, səhifə 430) "Cənab general, bizim Türk millətində qardaş qardaşa borc verməz. Qardaş hər zaman qardaşın əlindən tutar. Biz qardaşlıq və hər zaman əlinizdən tutacağıq" (A.Şəmsəddinov "Qurtuluş savaşı illərində Türkiyə-Sovet İttifaqı əlaqələri," səhifə 66). Azərbaycan hökuməti çox keçmir ki, 500 kiloqram qızılı Türkiyəyə göndərir. Qardaş köməyi bununla bitmir. Nərimanov Rusiyadan aldığı 10 milyon qızıl rublu da Türkiyəyə ünvanlayır. 23 mart 1921-ci ildə isə Türkiyənin müraciətini gözləmədən Azərbaycan hökuməti hədiyyə kimi 30 sistern neft, 2 sistern benzin, 8 sistern yağ göndərir. Yardımların arasını kəsilmir. Çox keçmir ki, 62 sistern neft də göndərilir. Atatürk Azərbaycanın Türkiyə üçün önəmini çox yüksək dəyərləndirərək Bakıya bir səfir göndərir. Diplomata olmaqla yanaşı yaxşı bir yazıçı olan səfir Mehmet Şövkət Esendal Nəriman

Nərimanovla və o dönəmin önəmli şəxsiyyətləri ilə görüşür. Hətta, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin xanımını da ziyarət edir. Azərbaycan da ilk səfirini - İbrahim Əbilovu Ankaraya göndərir. İ. Əbilovun 1921-ci ilin oktyabr ayında Ankaraya gəlməsi böyük bir sevincə səbəb olur. Səfirlik binasını Atatürk açır və öz əlləri ilə Azərbaycan bayrağını yüksəldir. Bu Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasında ilk rəsmi diplomatik əlaqənin qurulması demək idi. b Atatürkün ən yaxın adamlarından olmuş Dr. Riza Nur xatirələrində yazır ki, İ. Əbilov sonralar Atatürkün ən inanılmış, etibarlı adamlarından biri olur.

1921-ci ildə Nərimanov xarici işlər naziri Mirzə Davud Hüseynovu yanına çağıraraq Atatürkü 1 və 2-ci İnönü döyüşlərində qazandığı zəfər münasibətilə bu məzmununda bir teleqram vurmağı tapşırır: “Qazanılan bu böyük zəfərlərdən dolayı Türk xalqını Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası adından təbrik edirik.” Atatürk 1921-ci ildə 3 nəfərlik bir heyət ayırır Bakıya göndərir, Nərimanovla görüşdükdən sonra Moskvaya yola düşmələrini tapşırır. Nərimanov onlara dəyərli məsləhətlərini verir, Leninin xəstələnməyi səbəbi ilə onunla görüşə bilməsələr də, dövlətin 2-ci adamı Stalinlə mütləq görüşməyə nail olmalarını tövsiyə edir, hər şeyin onun əlində olduğunu bildirir, Stalinin adına bir məktub da yazıb verir. Behbud bəy Şahtaxtinskini də yardım üçün onlara qoşur. Dedi ki kimi də olur, nümayəndələri Stalin qəbul edir, Atatürkün istəyi gerçəkləşir, Rusiya Türkiyəni 1-ci olaraq tanıyır, Qars müqaviləsinin şərtləri razılaşdırılır. Dr. Riza Nurun xatirələrində Azərbaycan oxucusu üçün maraqlı, yeni olan bir çox məqamlarla birlikdə bu epizod da diqqət çəkir: Türkiyəyə geri dönmək üçün Bakıya qayıdan nümayəndələrin vaqonuna 40 ədəd hədiyyə xalı qoyulur, ancaq onlar çətinliklə də olsa, bu hədiyyədən imtina edə bilirlər. Azərbaycan və Anadolu insanları Osmanlı Türklərinin Azərbaycana etdiyi yardımları yaxşı bilsələr də, Azərbaycanın Türkiyəyə etdikləri bu kimi köməkləri bilmirlər.

Azəri türklərindən Sovetlər İttifaqında ən yüksək vəzifədə çalışmış-SSRİ Xalq Komissarlar Sovetinin sədri Nəriman Nərimanovun (30 dekabr 1922-19 mart 1925) 20-ci illərdə

Azərbaycan hökumətinin sədri olarkən Zəngəzur və Qarabağ məsələsində göstərdiyi prinsipsizliyi, qətiyyətsizliyi yaddan çıxarmayaraq, onun Türkiyəyə sözdə və əməldə münasibətindəki prinsiplilliyi, əsil türk qardaşlığı mövqeyi nümayiş etdirməsi hər zaman hörmətə layiqdir.

Çanakkalada Azərbaycandan ürəyinin istəyi ilə gəlib Qurtuluş savaşına qatılmış 18 yaşlı İbrahimin məzarı durur. Osmanlı tabeliyindəki Balkanlarda başlayan savaşda Osmanlıya ilk dəstəyi verən Bakı aydınları olmuşdu. 1912-ci ildə İstanbulda çıxan “Səbilur-Rəşad” məcmuəsində Bakıdan bir qrup insanın göndərdiyi bəyanat dərc olunmuşdu: “Dindəşlar! Bilin və agah olun ki, yeganə ümidimiz və nicatımız Osmanlının istiqlal və tərəqqisindədir!”

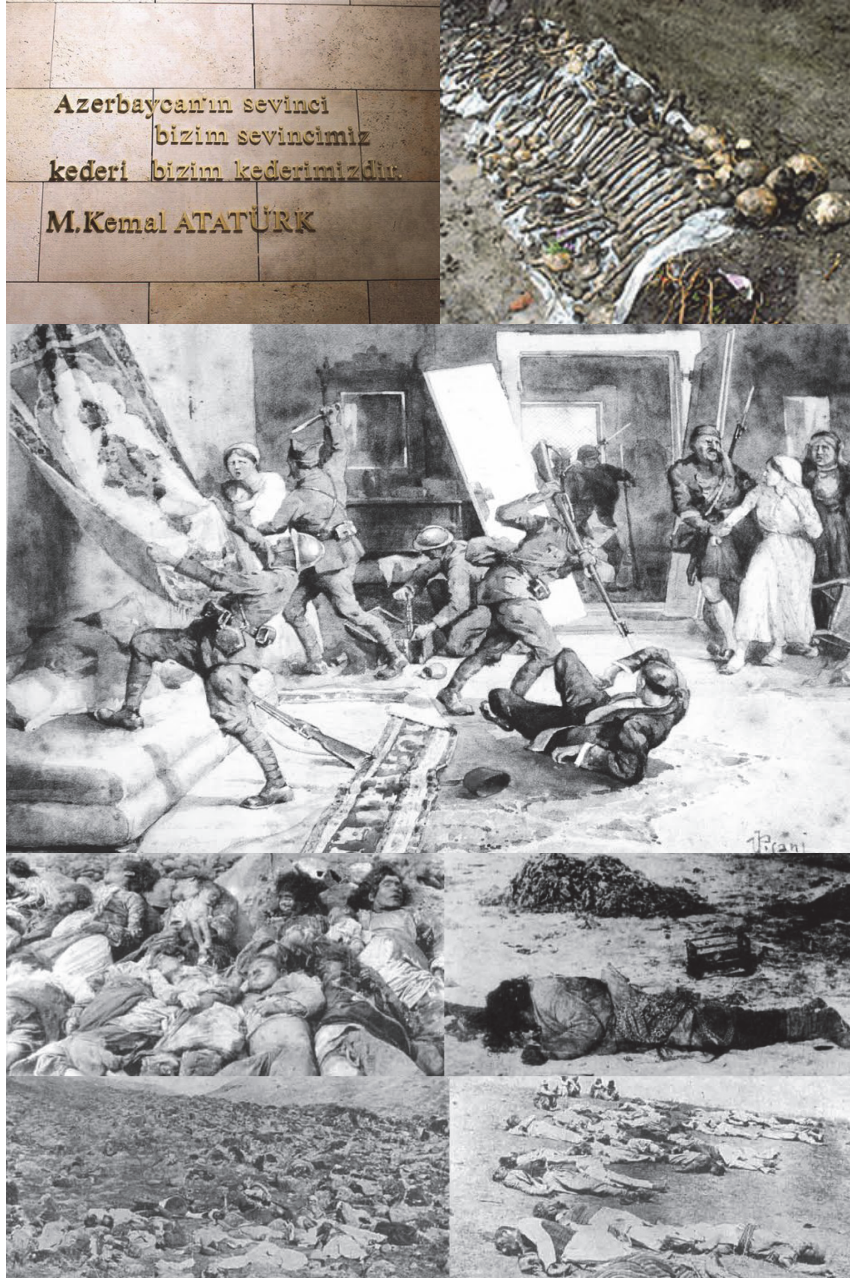
Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlığı arxivində saxlanılan aşağıdakı bu sənəddə həmin qardaşlıq duyğuları əksini tapmışdır:

“Türkiyə Cümhuriyyəti Baş naziri və xarici işlər naziri İsmət Paşa cənablarına!

Türk ordusunun Azərbaycanı azğın düşmənlərin caynağından xilas etdiyi, sevgili, gözəl İzmirimizin və bir sıra digər müqəddəs türk torpaqlarının qana susamış mənfur düşmənlər tərəfindən atəşə verilərək işğal olunduğu bir zamanda türk yurdu Azərbaycan da ingilis əsgərləri tərəfindən işğal edilmişdi. Bütün qəlblərin sızladığı, qan ağıladığı bir məqamda Azərbaycanın fədakar övladları 23 mart 1920-ci il tarixində baharın gəlişi münasibətilə Anadolu gününə həsr olunmuş xüsusi yardım kampaniyası təşkil etmişdir. Miqdar baxımından çox olmasa da, “Anadolu günü” yardım kampaniyasında bolşeviklərin işğalına məruz qalmış Azərbaycandan Anadoludakı qardaşlarımıza kömək məqsədilə 3 milyon rubl toplanmışdır.

Bakı Yardım Komitəsinin adından bank hesabınıza köçürülmüş 3000 ingilis funt sterlinqini qəbul etməklə yardım etmək istəyən vətəndaşlarımızın öz vicdanları qarşısında borcunu ödəməyə imkan vermənizi rica edirik.

***Azərbaycan maliyyə naziri, xeyriyyə cəmiyyətinin sədri
Abdulvasi, Bakı, 10 dekabr 1920-ci il”***

Başlıq düzüümü:

Ön Söz.....	
Qafqazın və Anadolunun bətnindəki yara.....	
Osmanlıda “erməni genosidi” yalanı rus və amerikalı şahid- lərin gözü ilə.....	
Amerika ingilislərinin yazdıqları.....	
“İngilis barmağı” Zəngəzurda.....	
Osmanlı dövləti Qarabağ və Zəngəzurun müsəlman əhalisinin müdafiəsində.....	
Arxiv Sənədləri: Osmanlı Dövləti dar günlərdə Qarabağlılara qucaq açmış, hər cür yardım etmişdi.....	
Ermənilərin Zəngəzur və Qarabağdakı bədnam fəaliyyətləri Osmanlı-Türkiyə mənbələrində.....	
Azərbaycanlıların Anadoluda məskun olduğu ellər.....	
Türk əsgərləri Azərbaycanda bolşeviklərə qarşı mübarizədə.....	
Qarabağın general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanovun nəticəsiz qalan təkidləri, itirilən Zəngəzur və Qarabağ.....	
Qardaşlıq.....	

Ədəbiyyat

- “Osmanlı belgelerinde Karabağ”, İstanbul 2009,
“Azerbaycan belgelerinde ermeni sorunu (1918-20)”, Ankara 2001
Dr.Sebahattin Şimşirin “Azerbaycanlıların Türkiyede siyasi ve kültürel faaliyetleri (1920-1991)”,
Tahsin Demirayın "Canlı Tarihler"
Qarabəkir K. İstiqlal hər bimiz. İstanbul, 1938.
Osmanlı devleti ile Azərbaycan Türk hanlıkları arasındaki münasibetlərə dair arxiv belgeleri (1575-1918), Ankara, 1993
Rahimzade İbrahim “Fethi Gence”
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti (sənədlər toplusu). VI cildə
İ.Musayev “Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921)”
İbrahimov Z. İngilis-amerikan müdaxiləsinə qarşı Azərbaycan xalqının mübarizəsi. B., 1950 Azərbaycan dergisi üzerine bir inceleme
Alı Çelebioğlu Yahya Çelebi; Seyid Nigârî, Xaki-Payin-Taci-serim, Azərbaycan Neşriyyatı, Bakı, 2004,
Mehmedcelil, Mehmed; Xelil, Fariz; Mövlane İsmayıl Siraceddin Şirvani, Adiloğlu Neşriyatı, Bakı, 2003.
İbrahimli X. Azərbaycan siyasi mühacirəti. B., 1996.
Bünyadov Z. Qırmızı terror. B., 1993 Fərah Hüseyn “Osmanlı-Səfəvi müharibəsi 1578-1590”, Bakı-2008
Fəxrəddin Kırzioğlu “Osmanlıların Qafqaz ellərini fəth etməsi (1451-1590), Evald Banse, "Türkelî," Berlin 1915.
Dr.Daqavaryan, "Erməni tarixi haqqında bir qaralama, " Venedik, 1908.
Sadi Koçaş, "Tarix boyunca ermənilər və türk-erməni əlaqələri," Ankara, 1967
Mehmet Hocaoglu, " Arxiv vəsiqələri ilə Türkiyədə erməni məzalimi və ermənilər,"
K Küdülyan, "Andrianikin savaşları," Beyrut 1929, ermənicə.
www.turansam.org
www.azerbaycankulder.org
www.kultur.gov.tr

Doç.Dr.Selçuk Ural, Yrd. Doç.Dr.Zülide Akyüz «Kuruluşdan sovyete Ermenistan»ın Güney Kafkazyada meşaliminden bazı kesitler (1918-1920)» Azərbaycan Tarix Qurumu. Tarix və gerçəklik. 1-2/2007.

«Azərbaycan» qəzeti, 1918-1920-ci illər.

Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990.

Süleymanov M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin aktual problemləri. Beynəlxalq elmi sessiya (mart-may 2003). Materiallar. Bakı, 2003.

Fazil Qaraoğlu “Ermənilər və həqiqətlər” I-VI cild.

Hacı Nəriman oğlu Abdulla Qubadlı rayonunun Saray kəndində doğulub. Dondarlı kənd orta məktəbi, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun filologiya fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirib. Sovet Ordusu sıralarında xidmət edib. Qubadlı rayon komsomol və icraiyyə komitələrində, icra hakimiyyətində, AzərTAc-da, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzində, AR Sənaye və Energetika Nazirliyində, AR Alternativ və Bərpa Olunan Enerji Mənbələri üzrə Dövlət Agentliyində işləyib. "Zəngəzur" Cəmiyyətləri Birliyinin sədri, www.zengezur.com saytının baş redaktoru, Yazıçılar və Jurnalistlər birliklərinin üzvüdür. Qarabağ müharibəsi veteranı, ehtiyatda olan zabıtdır. Tələbəlik illərindən ədəbi-bədii yaradıcılıqla və jurnalistlik fəaliyyəti ilə məşğuldur. Bu, müəllifin oxucularla 12-ci görüşüdür.

*Cismi Anadoluda uyuyan,
ruhu Qarabağda dolanan
Mir Həmzə Seyid Nigari Qarabaği*

*(Zəngəzur mahalı, Cicimli kəndi-1795,
Türkiyə, Amasya şəhəri-1885)*

*Sinəmə çəkilən qara dağımdır,
Qara bağrım qanlı Qarabağımdır.
Qan əkər, odlar tökər Miri-Nigari məgər,
Yad qılıbdır yenə Qarabağ torpağını.*

*Eşqin kanı Qarabağdır məkanım,
Bülbülü-şeydayam, cənnət yerimdir.
Əvvəl başdan Qaraqaşdır bostanım,
İndi gülüstanım Qarapirimdir.*

*Bir qönçə gülünün tarımarıyam,
Görüm abad olsun ol Qarabaği.
Bir gözəl ceyranın giriftarıyam,
Şənlik olsun dağı, bağı, ovlağı.*

*Gözlərimdən hər dəm qan – yaş tökülür,
Sərvətək qamətim yaytək бүkүlүr.
Sinəmə çal-çarpaz dağlar çəkilir,
Yadıma düşəndə Çilgəz yaylağı.*

*Ey Nigari, ömrün erişdipayə,
Salmadı başıma ol sərvə sayə.
Can qurban eylərəm peyki səbayə,
Xəbər versə bir gün ol Qarabağdan.*

Hacı Nərimanoğlu

**ZƏNGƏZUR VƏ QARABAĞDA ERMƏNİLƏRİN
TÖRƏTDİKLƏRİ QƏTLİAMLAR OSMANLI-TÜRKİYƏ
MƏNBƏLƏRİNDƏ**

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Qeyri-Hökumət
Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının
"QHT Nəşriyyatı" mətbəəsində çap edilmişdir.
Çapa imzalanmışdır: 26.05.2014
Format : 60x90
Həcm: 5,5 çap vərəqi
Tiraj:300 / Sifariş: 26

"QHT NƏŞRİYYATI"
Bakı şəh., Bakıxanov qəs., Telman küç.,6
E-mail: qhtnesriyyati@gmail.com
Tel.: (+994 12) 429 87 85
Mob.: (+994 55) 831 27 78